

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ODSJEK ZA POVIJEST

KATEDRA ZA STARU POVIJEST

MAJA JURATOVAC

Religijske i duhovne dimenzije plesa u starom Egiptu

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Boris Olujić, izv. prof.

dr. sc. Inga Vilogorac Brčić, viš. asist.

Zagreb, 2015.

SADRŽAJ

1. PREDGOVOR	4
2. UVOD	5
3. IZVORI I STANJE ISTRAŽIVANJA	8
4. PREDDINASTIČKO RAZDOBLJE	10
4.1. <i>Badari kultura</i>	10
4.2. <i>Nagada</i>	11
4.2.1. <i>Nagada I.</i>	11
4.2.2. <i>Nagada II.</i>	14
4.2.3. <i>Nagada III.</i>	18
5. STARO KRALJEVSTVO	20
6.1. <i>Ples u pogrebnom kultu</i>	20
6.2. <i>Iba ples</i>	24
6.3. <i>Ples u kultu božice Hator</i>	25
6.4. <i>Pigmeji i ples</i>	28
6.5. <i>Odjeća i frizure plesača i plesačica</i>	29
6.6. <i>Glazbeni instrumenti</i>	30
7. SREDNJE KRALJEVSTVO	32
7.1. <i>Ples u pogrebnom kultu. Muu plesači</i>	33
7.2. <i>Ples u kultu boga Besa i patuljasti plesači</i>	35
7.3. <i>Odjeća i frizure plesača i plesačica</i>	36
7.4. <i>Glazbeni instrumenti</i>	37
8. NOVO KRALJEVSTVO	38
8.1. <i>Ples u pogrebnom kultu</i>	39
8.2. <i>Ples u kultu boga Amona-Rea</i>	40
8.3. <i>Ples u kultu Ozirisa i Izide</i>	41
8.4. <i>Ples u Besovu kultu i ples patuljaka</i>	43
8.5. <i>Heby ples</i>	43
8.6. <i>Utjecaj i uloga stranaca u plesu</i>	44
8.7. <i>Obrazovanje plesača i plesačica</i>	44

8.8.	<i>Odjeća i frizure plesača i plesačica</i>	45
8.9.	<i>Glazbeni instrumenti</i>	46
9.	KASNO RAZDOBLJE I VLADAVINA PTOLEMEJEVIĆA	48
9.1.	<i>Ples u pogrebnom kultu</i>	48
9.2.	<i>Ples u ostalim kultovima</i>	49
10.	ZAKLJUČAK	52
10.1.	<i>Ples u pogrebnom kultu</i>	52
10.2.	<i>Ples u ostalim kultovima</i>	54
11.	SUMMARY	57
12.	BIBLIOGRAFIJA	59
12.1.	<i>Literatura</i>	59
12.2.	<i>Elektroničke adrese</i>	62
13.	POPIS PRILOGA	64
13.1.	<i>Ilustracije</i>	64
14.	PRILOZI	69
14.1.	<i>Slike</i>	69

1. PREDGOVOR

Tijekom studija posebno me zanimala povijest egipatske civilizacije, točnije svakodnevni život starih Egipćana, njihova mitologija i religija. Budući da se aktivno bavim plesom već dugi niz godina, te on čini važan dio moga života, zaključila sam da je upravo tema "Religijske i duhovne dimenzije plesa u starom Egiptu" prikladna za moj diplomski rad.

U početku sam bila svjesna kako će problem u istraživanju biti upravo literatura, koje nema puno te mi većina nije bila dostupna. Uz golem trud ipak sam privela diplomski rad kraju. Također, od velike pomoći bio je i rad u Ljubljani, na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta (Sveučilište u Ljubljani, ožujak 2015), gdje sam provela mjesec dana u sklopu studentske razmjene.

Zahvaljujem se svome mentoru prof. dr. Borisu Olujiću te komentorici dr. sc. Ingi Vilogorac Brčić na iznimnim savjetima, usmjerenjima, pristupu literaturi te velikom strpljenju. Također se zahvaljujem i ostalim profesorima Katedre za staru povijest. Nadalje, ogromno hvala mojim roditeljima i bratu koji su moja najveća podrška od početka studija te su me učinili osobom kakva sam danas.

2. UVOD

*Postoje prečice do radosti, a ples je jedna od njih!*¹

Ples je osnovno, ritmično gibanje tijela koji se često izvodi uz glazbu, uz točno određene ili improvizirane korake. U modernom društvu ples može biti umjetnička forma, sport i rekreacija ili dio vjerskog obreda. Od davnih vremena izražena je ljudska potreba za pokretom, a samim time i plesom. Ples je u početku bila reakcija kojom su se izražavale ljudske emocije, poput radosti, ljubavi, tuge, mržnje ili straha, ali i način izbacivanja viška energije. Postupno se ples koristio i kao oblik neverbalne komunikacije. Kroz povijest služio je za različite svrhe, za umjetnost, zabavu, kao profesija te dio vjerskog ili pogrebnog obreda. Religija je imala bitnu ulogu u životu čovjeka, a ples je bio dijelom obreda. Pomoću plesa se molilo i štovalo bogove. Ljudi su plesali u svim svečanim trenucima u životu: na ženidbi, sijanju i žetvi, ratu, festivalima te pogrebu. Moglo bi se reći kako je ples imao veliku moć pomoću koje se osiguravao i dobar ulov, plodnost zemlje, pobjeda neprijatelja, blagostanje u društvu i povezanost s božanstvima. Plesanjem se pokušavalo utjecati na prirodne sile koje su u obliku kozmičkih ili prirodnih božanstava bile predmet štovanja.

Jedne od najranijih prikaza plesa upravo nalazimo u starom Egiptu. Ples je bio sredstvo religioznih i magijskih obreda te pogrebnih procesija. O tome nam svjedoče brojni slikovni prikazi pronađeni na zidovima grobnica i hramova. Oni sadrže plesne scene koje oponašaju važne događaje poput mitova i legendi božanstava te kozmičke obrasce kretanja Sunca i zvijezda.

Da je ples kod starih Egipćana bio razvijen i popularan, ukazuje i činjenica da su u svrhu označavanja pokreta stvorili i svoje plesno pismo. Ovisno o kojoj vrsti plesa se radi, u nastavku se nalazi popis važnijih plesnih oznaka.²

- a) *ib'* ili *iba* oznaka je za sakralni, odnosno ritualni ples. Još se naziva i "strogi ples", a karakterističan je za Staro Kraljevstvo. U razdoblju Srednjeg Kraljevstva *ib'* oznaka se odnosila i na ples s komponentama gimnastike koji se izvodio prilikom kulturnih procesija

¹ Vicki Baum, Journal of Life 2015.

² Maletić 2002: 51-52.

- b) *kšks* je ples koji se izvodi u skokovima i to većinom u čast božici Hator. Njime se također označuje i groteskni ples
- c) *hbj* označava akrobatski ples sa svim njegovim oblicima. U kultu su se takvi plesovi najčešće izvodili u čast božici Hator i bogu Amonu
- d) *trf* ili *tjeref* znači ples u kružnom kretanju, odnosno kolo ili ples u paru, koji se označuje i kao pogrebni ples.

Ples se u antičkoj egipatskoj literaturi rijetko spominje, tako da su slike i prikazi u grobnicama, na reljefima i hramovima najrelevantniji izvori kada je u pitanju proučavanje egipatskih plesova. Treba napomenuti da se antički egipatski umjetnik morao prilagoditi određenim zahtjevima koji nisu u skladu s današnjim načinom slikanja. Naime, nije slikao kao što je on vidio, već kako su mu propisi odredili. Moguće da im nisu bila poznata sredstva i načini postizanja iluzije trodimenzionalnosti, dinamike, pokreta, kontrasta i slično. Tu situaciju vidimo na primjeru slike 1 koja zapravo prikazuje plesače u krugu, iako su oni naslikani jedan iza drugoga.³ Antički egipatski slikari su slikali ljudske figure jedne iznad ili ispod drugih, sve u istoj veličini. Po njihovim pravilima prikazivanje ljudskih figura u manjoj ili većoj dimenziji nije označavalo blizinu ili daljinu, već manju ili veću važnost te osobe. Također je bio i drugačiji način slikanja ljudskoga tijela. Glava i donji dio tijela su najčešće slikani u profilu, dok su prsa, ramena i oči slikani sprijeda. Različito se tumače i prikazi gdje su plesači poredani jedni uz druge, ali su u drugom plesnom stavu. To može značiti da svaka od tih slika predstavlja različitu osobu, ili da se prikazuje ista osoba koja izvodi različite plesne pokrete te tako tvori koreografiju.

U diplomskom radu istraživačko pitanje temelji se na ulozi plesa u pogrebu i kultovima božanstava, odnosno njihova važnost prilikom pogrebnih procesija te kultnih obreda u hramovima i na festivalima raznih božanstava. Dakle, stari Egipćani su kultnim plesovima, koji su bili spoj pantomimskih ekstatičnih elemenata, nastojali doći u vezu s božanstvom.

Također, cilj istraživanja je utvrditi kako su se takvi plesovi oblikovali i mijenjali tijekom svih razdoblja egipatske povijesti, s obzirom na jak utjecaj religije, kulture,

³ Lexova 1935: 18.

umjetnosti pa i politike. Metode istraživanja odnose se isključivo na analizu pisanih, slikovnih i predmetnih izvora te pronalazak i korištenje dostupne literature. Na temelju analize i sakupljenih podataka, oblikovat će se zaključci o ulozi i funkciji plesa s obzirom na njegov pogrebni, odnosno kulturni aspekt, kako se kronološki razvijao i formirao od jednostavnijih oblika i elemenata u one kompleksnije - koreografije.

3. IZVORI I STANJE ISTRAŽIVANJA

Pisani izvori koji govore o plesu su rijetki. Međutim, od pisanih izvora treba spomenuti *Tekstove piramida*, prve religiozne i književne tekstove za vrijeme V. i VI. dinastije koji sadrže informacije o pogrebnim plesovima i *muu* plesačima.⁴ Također, pismo zahvale Pepija II, faraona VI. dinastije njegovom službeniku Harkhufu pruža informacije o plesnom pigmeju i njegovom "božanskom plesu" nakon što je doveden s juga, najvjerojatnije Nubije u Egipat.⁵ Svakako treba spomenuti *Tekstove sarkofaga* iz razdoblja Srednjeg Kraljevstva te papirus *Westcar* koji datira u razdoblje Srednjeg Kraljevstva.⁶ Papirus sadrži podatke o posebnim grupama *khener* plesača i plesačica koji sudjeluju u pogrebnim procesijama. Značajan izvor su himne božici Hator i bogu Besu, "Lamentacija Izide i Neftide" kao dodatak kopiji *Knjige mrtvih* iz razdoblja Novog Kraljevstva koji pruža podatke o pogrebnim plesačima. Iz Kasnog razdoblja sačuvane su narodne priče koji pružaju informacije o pogrebnim procesijama. Važan izvor je i grčki pisac Herodot koji u svojoj II. knjizi *Povijesti* piše o plesu.⁷

Predmetni nalazi poput keramičkog posuđa i figurica iz razdoblja preddinastičkog Egipta bitan su izvor za razumijevanje plesova starih Egipćana. Također, brojni su i predmetni nalazi poput glazbenih instrumenata, zaštitničkih figurica i amuleta s prikazima boga Besa te kipova iz svih razdoblja egipatske povijesti.

Reljefi, zidovi grobnica i hramova obiluju slikovnim prikazima plesnih scena te predstavljaju glavne izvore o pogrebnim i kulturnim plesovima starih Egipćana. Jedna od najpoznatijih grobnica gdje su prikazane brojne plesne scene je ona princeze Watetkhetor, kći kralja Tetija I, faraona VI. dinastije, zatim grobnica njezinog supruga, ujedno i vezira Mereruke, grobnica vrhovnog komesara Antefikora iz XII. dinastije. Iz razdoblja Novog Kraljevstva, brojne plesne scene se nalaze u grobnicama Kheruefa, Nebamun XVIII. dinastije te Ramzesa II, faraona XIX. dinastije.

⁴K. Sethe, *Die altägyptischen Pyramiden Texte*, I-IV, Leipzig, 1908.-1922.

⁵ Breasted 1906: 159-161.

⁶ Lichtheim 1973: 220.

⁷ Herodot 2000: 182, 191.

Iz ovih pisanih i predmetnih izvora moguće je istražiti i saznati podatke o pogrebnim i kultnim plesovima starih Egipćana. Tijekom svih razdoblja egipatske povijesti ti plesovi su stekli veliku popularnost, dok su plesači i plesačice bili izrazito cijenjeni. Međutim, valja imati na umu kako je nemoguće točno rekonstruirati slijed pokreta u pojedinom plesu. Prema tome, svaku plesnu scenu moguće je različito interpretirati.

Mnogo se pisalo o antičkim egipatskim plesovima, a najraniji esej koji se bavi ovim pitanjem napisao je J. Gardner Wilkinson (*Manners and customs of the ancient Egyptians*) 1837. godine. U eseju općenito piše o egipatskim plesovima, glazbenim instrumentima i izgledu plesača i plesačica koje je prikupio na temelju slikovnih prikaza antičkih egipatskih plesova, no bez pokušaja klasifikacije tih plesova. Prvu klasifikaciju antičkih egipatskih plesova s oko 80 slikovnih prikaza donijela je Irena Lexova (*Ancient Egyptian Dances*) 1935. godine. 1938. godine Emma Brunner-Traut (*Der Tanz Im Alten Ägypten*) objavila je djelo koje sadrži detaljne informacije o plesovima starog Egipta, u koje su uključena i najranija temeljna istraživanja o pogrebnim plesovima i organiziranim plesnim skupinama poput *muu* plesača. Od ostale literature za proučavanje antičkih egipatskih plesova valja spomenuti Yosefa Garfinkela (*Dancing at the Dawn of Agriculture*, 2003), koji se u svom djelu bavi proučavanjem plesa u preddinastičkom razdoblju. Također, tijekom 20. i 21. stoljeća objavljene su mnoge monografije te članci koji se bave istraživanjem plesova u pogrebnom kontekstu i kultnim obredima.

4. PREDDINASTIČKO RAZDOBLJE

U najranijim razdobljima egipatske povijesti ples je zauzimao bitnu ulogu. Arheološki lokaliteti ukazuju na to da je Egipat u kasnom neolitiku, koji datira od 5100. do 4700. godine prije Krista⁸, imao razvijenu umjetnost i kulturu. Kako se egipatska kultura razvijala, tako je i ples postao glavni motiv u likovnoj umjetnosti. U ovom poglavlju bit će predstavljeni predmeti kroz kronološke faze preddinastičkog Egipta (Badari, Nagada I, Nagada II i Nagada III), sa scenama plesa nađeni na 18 arheoloških lokaliteta u Gornjem Egiptu. 12 nalazišta smješteno je dolinom Nila, a ostalih 6 nalaze se u istočnoj egipatskoj pustinji.⁹

4.1. *Badari kultura*

Kultura koja je dobila naziv po lokalitetu El-Badari, moguće da je započela još oko 5000. godine prije Krista¹⁰, a trajala do oko 4000. godine prije Krista. Otkrili su je Guy Brunton i Gertrude Caton-Thompson između 1922. i 1929. godine.¹¹ Za nju su karakteristični spomenici s prikazima plesnih scena poput keramičkog posuda i glinenih ženskih figurica. Ti prikazi su bili slikani ili urezani na posude, ali nisu bili obojani. Nalazišta Mostagedda i Matmar nam donose relevantne dokaze plesa ovog razdoblja. Na nalazištu Mostagedda pronađena je keramička posuda s dekoracijom u unutrašnjem dijelu; figura je naslikana frontalno, s rukama podignutim iznad glave. Naslikane su joj tri noge. Na temelju kasnijih umjetničkih prikaza to se protumačilo kao ljudski lik koji nosi životinjsku kožu¹². Spol se ne može odrediti (slika 2). Lokalitet Matmar nalazi se u blizini El-Badarija i Mostagedde. Na jednom primjeru keramičke posude urezan je antropomorfni lik s rukama podignutima iznad glave, te raširenim prstima, dok su noge u dijagonalnom položaju (slika 3).

Ovi primjeri bi mogli ukazivati na to da se u to vrijeme uniformno prikazivala plesna figura: frontalni lik s podignutim rukama iznad glave. Iz toga proizlazi da je ta poza tipična u

⁸ Shaw 2000: 32.

⁹ Garfinkel 2003: 233.

¹⁰ Shaw 2000: 39.

¹¹ Midant-Reynes 2000: 152.

¹² Kaplan 1969: 18; citirano u Garfinkel 2003: 240.

ritualima preddinastičkog Egipta te se vidi na brojnim glinenim ženskim figurama iz ove, ali i kasnijih faza. Također, moguće objašnjenje za ovu plesnu figuru je da je postojala samo jedna vrsta plesa. Moguće je da ruke podignute iznad glave simboliziraju rogove, kao u prikazima božice Hator, s obzirom na to da je u njenom kultu u kasnijim razdobljima egipatske povijesti ples važan element. Prema tome, ples se može tumačiti kao bitan dio obreda štovanja bogova.

4.2. *Nagada*

Sljedeći period preddinastičkog Egipta je Nagada, koja je dobila ime po lokalitetu koji se nalazi na zapadnoj obali Nila, između Luksora i Dendere. Ovdje je 1892. godine britanski egiptolog William Flinders Petrie otkrio veliko groblje s više od 3000 grobova.¹³ To je razdoblje podijelio na tri podrazdoblja:

- a) Nagada I - Amratska kultura (4000-3500. pr. Kr.)
- b) Nagada II - Gerzejska kultura (3500-3200. pr. Kr.)
- c) Nagada III - Semainijska kultura (3200-3000. pr. Kr.)

4.2.1. *Nagada I.*

Amratska kultura razvila se iz kulture Badari, a naziv je dobila po lokalitetu El-Amra na kojemu je pronađen velik broj grobova. Jedna od preddinastičkih nekropola u blizini Abida je Umm el Qaab, koja se također datira u razdoblje Nagada I. Duboka keramička posuda s osam naslikanih ženskih figura pronađena je na ovom lokalitetu (slika 4). Ženske figure gledaju prema unutarnoj strani posude te se drže za ruke i tako tvore krug. Moguće je da su prikazane kako plešu u krugu. Ovo je jedan od rijetkih primjera preddinastičkog Egipta gdje ženski likovi nisu prikazani s rukama iznad glave.¹⁴ Prema tome, ovaj primjer može značiti da se u ovoj fazi preddinastičkog Egipta pojavljuju novi elementi plesa.

Sljedeći primjer je posuda prekrivena crnim premazom, a plesna scena je na nju oslikana bijelom bojom (slika 5, 6 i 7). Prema Y. Garfinkelu, na posudi je prikazano

¹³ Shaw 2000: 41.

¹⁴ Garfinkel 2003: 245.

sedamnaest antropomorfnih likova koji su raspoređeni u dva reda.¹⁵ Dvanaest likova se nalaze u gornjem redu, dok su ostalih pet u donjem redu. Likovi u gornjem redu su raspoređeni tako da zauzimaju opseg cijele posude. Stoje profilom okrenuti na desno te tako dočaravaju kretnju u krugu u suprotnom smjeru kazaljke na satu. Vidi se da su likovi u gornjem redu veći i prikazani prirodnije, dok su oni u donjem redu manji i skicirani. Dakle, dvanaest likova u gornjem redu prikazani su u četiri slikovne grupe. Svaka se grupa sastoji od jedne veće i dvije manje figure. Također, brojne su razlike između većih i manjih figura poput onih da samo četiri visoka lika imaju rogove koji vire iz njihovih glava, na temelju čega se može zaključiti da njihov ples ima veze s kultom božice Hator (slika 6). Dalje, razlika je i u tome što su četiri figure oslikane s obje ruke te su obučeni s komadom tkanine oko bokova, dok ruke u manjih likova ponegdje nisu oslikane te su svi prikazani bez odjeće. Još jedna razlika je vidljiva: veći likovi imaju naglašen trbuh, što upućuje na pretpostavku da su predstavljali trudnice, dok manji likovi nemaju istaknuti trbuh, već muški spolni organ. Y. Garfinkel objašnjava ove razlike u visini i ulozi likova. Naime, ili su to grupe ljudi različite životne dobi ili veći likovi imaju veću važnost od manjih.¹⁶ Veći likovi bili bi osobe ženskoga roda, dok su manji, goli likovi muškarci. Dakle, smatra da se posudi ne nalazi dvanaest različitih osoba, već se prikazuju pokreti jedne trudnice i dva manja muška lika, što zasigurno ukazuje da se radi o ritualu plodnosti u kojemu ženski lik, u ovom slučaju trudnica ima veliku važnost te preuzima ulogu božice Hator, koja se smatrala božicom plodnosti. Ponavljaju se četiri puta te tako predstavljaju slijed događaja.

Na slici 7 Garfinkel vidi njihovo izvođenje: žena podiže ruke prema gore, dok dva muška lika stoje u njezinoj blizini. Sljedeća scena prikazuje ženu koja u lijevoj ruci drži stijeg i desnu ruku jednoga od muških likova. Sve troje stoje u redu, sa ženom na desnoj strani. U trećoj i četvrtoj sceni žena drži stijeg u desnoj ruci, dok u lijevoj ruci drži desnu ruku jednoga od muških likova. Muški lik drži ruku drugoga muškarca, te svi stoje u redu, a ovoga puta žena se nalazi na lijevoj strani. Dakle, Garfinkel smatra da su na posudi prikazane plesne scene, odnosno, koreografija. Ta se koreografija očigledno izvodi kao dio rituala plodnosti.¹⁷

¹⁵ Idem 2003: 245-247.

¹⁶ Garfinkel 2003: 247.

¹⁷ Isto.

Iz Nagada I. razdoblja postoje i razni nalazi nepoznatog podrijetla. Keramičke posude koje se čuvaju u Bruxellesu i Londonu su takvi primjeri (slika 8 i 9). Posuda iz Bruxellesa je kupljena u Luksoru, a svojim oblikom i stilom odgovara fazi Nagada I. Nakon što je posuda 1947. godine sistemski analizirana, E. L. Baumgartel nudi objašnjenje da se na posudi nalaze dva visoka muška i šest nižih ženskih likova koji plešu zajedno.¹⁸ U ovom slučaju vidljivo je da muški likovi imaju podignute ruke u vis te je isto tako moguće da se radi o plesu plodnosti, s obzirom da su muškim likovima vidljivi spolni organi. Također, vode se rasprave o tome radi li se zbilja o plesnoj ili ratnoj sceni. Posuda iz Londona također po stilu i obliku datira u Nagada I. fazu. Petrie je opisao ovu scenu kao uspješan napad dugokosog na kratkokosog muškarca.¹⁹ Međutim, na sceni nije prikazano ništa što definira ratnu scenu; nema oružja, pobijedenih neprijatelja niti agresivnih gesti tijela. Međutim, moguće je da ova plesna scena zapravo predstavlja ulogu muškaraca u borbenom plesu. Posuda je vrlo slična onima pronađenim u Umm el Qaabu i posudi iz Bruxellesa.

Keramička vaza prikazana na slici 10 pronađena je na lokalitetu Nagada te datira u Nagada I. fazu. Prikazan je ženski lik s kravljim rogovima i rukama koje drže grudi. Kao i u ranijim prikazima, rogovi predstavljaju božicu Hator. Rogovi stavljeni na ramena figure simboliziraju ruke. Ova je figura tipična za prednastičko razdoblje te se pojavljuje na brojnim glinenim figuricama i obojenim keramičkim posudama.²⁰

Iz ovih analiza može se izvesti zaključak kako je Amratska kultura slična kulturi Badari. U ovoj fazi keramičke posude se počinju oslikavati visokim ženskim figurama u plesnom stavu, najčešće s rukama podignutim iznad glave, koje su u pratnji manjih muških figura. Takvi česti plesni prikazi sugeriraju da se radi o ritualima plodnosti. Na keramici su, uz prikaze ljudskih figura, česti i vegetabilni motivi. Ženske figure često su prikazane s rogovima, pa se ovakav ples može protumačiti kao ples plodnosti u kultu štovanja božice Hator. Također, u ovoj fazi česti je problem određivanje kojeg su spola plesne figure, te radi li se o ratnoj ili plesnoj sceni, s obzirom na to da su prikazi rata česti na spomenicima iz Nagada I. perioda.

¹⁸ Baumgartel 1947: 64–65.

¹⁹ Petrie 1920:16; citirano u Garfinkel 2003: 248.

²⁰ Garfinkel 2003: 240.

4.2.2. Nagada II.

Tijekom Nagada II. faze, koja datira od oko 3500-3200. godine prije Krista²¹, ples se prikazuje kao dio pejzaža koji uključuje okoliš Nila, brodove i vodenu faunu. U preddinastičkom Egiptu, osobito u ovoj fazi, mnoge plesne scene su povezane s prikazima brodova. Naime, moguće je da se samo plesni ritual održavao na brodovima i u ritualima koji su uključivali procesiju s lađom.²² Pojava lađa kao dijela plesnog obreda očigledno ukazuje na pogrebni kontekst. U ovoj fazi ples nije glavni motiv scene, ali je i dalje reprezentativan. Tipičan primjer je keramička posuda pronađena na lokalitetu Nagada koja prikazuje scenu dva broda, drvo palme, veliki broj vodenih ptica, životinjsku kožu i dvije plesne figure (slika 11). Potonje su prikazane frontalno, iste su veličine i u istom plesnom držanju, ruke su podignute iznad glave, dok su šake u položaju kao da dodiruju glavu. Noge su okrenute prema lijevo ukazujući na smjer kretanja oko palminog drveta.

Na lokalitetu El-Amra pronađena je keramička vaza sa scenama plesa (Britanski muzej u Londonu, slika 12). Prema E. L. Baumgartel na vazi su prikazana dva broda, u jednom se nalaze dva zaobljena objekta koji mogu predstavljati rogove i ruke božice-krave, dok se iznad tog nalaze dva muškarca i jedna žena.²³ U sredini se nalazi muški lik s kovčavom kosom u kojoj su dva para grančica ili pera. Drži par kastanjeta u jednoj ruci. Na njegovoj desnoj strani nalazi se žena koja pleše kulni ples za božicu Hator. Ima podignute ruke iznad glave, a njezini prsti umalo dotiču njezinu glavu. Upravo bi ovaj primjer mogao ukazivati na to da je u ovoj fazi kult plodnosti božice Hator poprimio pogrebni aspekt, koji će se sve više popularizirati u kasnijim razdobljima. Na lijevoj strani muškarca u sredini nalazi se manji muškarac, također u rukama drži kastanjete. Ženski lik je najviši od svih i ima veliku okruglu glavu. Na drugom brodu, prikazana je ista žena s manjim muškarcem s njezine lijeve strane koji drži ruku na njezinom ramenu i stoji na kabini, dok na drugoj kabini tog broda stoji drugi muški lik s kastanjetama u ruci. Dakle, moguće je da su kratki štapovi što ih drže dva muška lika glazbeni instrumenti, odnosno kastanjete. Isto je prikazano i na drugim keramičkim

²¹ Shaw 2000: 47.

²² Garfinkel 2003: 56.

²³ Baumgartel 1960: 145.

posudama ovog razdoblja (slika 13 i 14), te bi možda bili jedini primjeri posuda koje prikazuju glazbene instrumente koji prate plesnu izvedbu.²⁴

Sljedeći primjer je obojena posuda koja je također pronađena na lokalitetu Nagada i svojim stilom i oblikom odgovara Nagada II fazi (slika 15). Istraživanja ukazuju na to da je slikana u okomitom položaju. Duž cijele posude prikazano je šest identičnih ljudskih figura a ruke su im visoko podignute iznad glave i međusobno se ne dodiruju. Prikazani su kako koračaju, dok se po spolnim organima zaključuje da se radi o muškarcima. Moguće je da u rukama drže udaraljke. Glave im je detaljno opisala Baumgartel, te ih je nazvala likovima demonima u nedostatku boljeg izraza.²⁵ Naime, jedna ima glavu ptice, a druga mačke, moguće i majmuna. Nije dokazano da se radi o prikazima egipatskih bogova sa životinjskim glavama. Jedno od prihvaćenih interpretacija je da se radi o procesiji muškaraca koji nose maske dok su im ruke podignute u zrak. Još u neolitiku i bakrenom dobu su maskirani muškarci, a pri tome i maskirani plesovi bili čest motiv prikazivanja. O tome nam svjedoče dvije glinene maske pronađene prilikom iskopavanja preddinastičkog groblja u Hijerakonopolisu.²⁶

Najbolji primjeri plesnih scena iz faze Nagada II. nalaze se na predmetima pronađenim na lokalitetu El' Adaima, na zapadnoj obali Nila. Na keramičkoj vazi (Brooklyn muzej) naslikane su ljudske figure u sceni tipičnoj za Nagada II. fazu; okoliš Nila, prikazi brodova i faune (slika 16). Među ljudskim figurama dominira žena s podignutim rukama i prstima koji dodiruju njezinu glavu. Prikazana je na svakom brodu te je u pratnji dviju manjih, najvjerojatnije muških figura koje dodiruju njezine ruke ili ramena. Ista se s dva manja lika često prikazuje na keramičkim posudama preddinastičkog razdoblja, a njezin položaj sugerira da je plesačica.²⁷

Na lokalitetu Abadiyeh pronađena su dva predmeta. Prvi predmet je manja keramička posuda ukrašena scenama brodova i plesnih figura (slika 17a). Na njoj je prikazan okoliš Nila koji uključuje dva broda, vodene ptice dvije antilope i tri ljudske figure. Dvije figure, muška i

²⁴ Garfinkel 2003: 249.

²⁵ Baumgartel 1947:80; citirano u Garfinkel 2003: 242.

²⁶ Garfinkel 2003: 242.

²⁷ Garfinkel 2003: 250.

ženska prikazane su na jednom brodu. Likovi se drže za ruke, dok im se druga ruka nalazi na zdjelici. Treća ljudska figura je muškarac koji se nalazi na drugom brodu. Na slici 17b prikazan je fragment glinene posude. Naime, prikazuje muškarce koji promatraju s gradskih zidina. Likovi su identične veličine i istog držanja tijela te gledaju na lijevo s podignutim rukama u zraku. Postavlja se pitanje jesu li oni prikazani s maskama i o tome kakvu ulogu predstavljaju na ovoj posudi. Moguće je da je na ovom predmetu prikazan ples u krugu izvođen unutar zidina grada.²⁸

Primjeri keramičkih posuda s tipičnim prikazima plesnih scena pronađeni su i na lokalitetima u Hemamiehu, Semainehu, Haragehu i Abidu, a u potonjem pronađen jedan od rijetkih primjera u kojem plesne scene nisu dio tipičnog okoliša Nila, već se događaju u pustinji (slika 18). S obzirom na to da se u ovom slučaju uz plesne figure nalaze i životinje, ovdje se najvjerojatnije radi o ritualnom plesu pri lovu.

Šest je lokaliteta na kojima su nađene stijene s urezanim plesnim scenama. Datacija prikaza prilično je problematična. Međutim, na temelju ikonografske analize prikaza na tim stijenama (slika 19) vide se plesne scene; na svim primjerima nalaze se brod i visoka figura s podignutim rukama. Jedan od takvih lokaliteta je Wadi 'Abad koji se nalazi u istočnoj egipatskoj pustinji. Na ovom nalazištu pronađena su četiri prikaza koji uključuju plesne scene. Četiri ljudske figure u frontalnom su položaju i s podignutim rukama, a tri se nalaze na brodu, dok je jedna izvan broda.

U stijeni s nalazišta Wadi Abu Wasil urezan je prizor pet ljudskih figura na brodu (slika 20).²⁹ Dvije figure su više od ostalih te su im grančice ili rogovi zataknuti u kosu, slično kao i u ranijim prikazima. Plesni položaj odaju ruke u horizontalnom položaju i to u visini ramena, dok im se šake savijaju te drže izduženi predmet. Odjeveni su u haljine koje pokrivaju veći dio tijela, dok su donji dijelovi nogu izloženi. Također, dvije više figure stoje među trima manjima figurama. Na lokalitetima Mouth of Wadi Abu Kue', Qena- Qoser Road te Wadi Gash pronađene su slične plesne scene urezane u stijene (slika 19).

²⁸ Garfinkel 2003: 253.

²⁹ Winkler 1938: 8; citirano u Garfinkel 2003: 263.

Na lokalitetu Wadi Menih u istočnoj egipatskoj pustinji pronađen je crtež urezan u stijenu koji prikazuje scenu broda i ljudsku figuru s podignutim rukama. Figura je u istom položaju kao u prikazima na keramičkim posudama (slika 19). Ovi crteži u stijenama s prikazima plesnih scena najvjerojatnije su nastali za vrijeme migracija, širenja teritorija te prilikom uspostavljanja važnijih trgovačkih putova. Također, crteži su usko vezani za religiju s obzirom na to da su se takvi plesovi najvjerojatnije održavali za vrijeme rituala plodnosti ili pogreba, kako bi se pospješio sam tijek obreda.

Trdestak kilometara južno od Tebe, na zapadnoj obali Nila nalazi se jedno od važnijih nalazišta preddinastičkog Egipta, Gebelein. Naime, ondje je pronađen fragment oslikanog platna koji prikazuje plesnu scenu (slika 21). Scena prikazuje okoliš Nila; nilski konj je u rijeci, a u blizini se nalazi skupina plesača. Dvije ženske figure odjevene su u tunike, dok se između njih nalaze tri paralelna reda muških figura. Potonje u prvom redu imaju obje ruke u zraku, onima u drugom redu samo je jedna ruka u zraku, dok se one u trećem redu međusobno drže za ruke koje su spuštene. Ovaj prikaz ima sličnosti s preddinastičkim plesnim scenama: na njemu su elementi nilskog okoliša, moguće i par visokih ženskih figura i velik broj manjih muških koji sudjeluju u ritualu plodnosti. Postoje i različitosti u ovom prikazu. Naime, jedna od tipičnih karakteristika preddinastičkog Egipta je prikaz ženske figure s podignutim rukama iznad glave, dok u ovom slučaju visoke, najvjerojatnije ženske figure nisu prikazane tako. Naime, moguće je da su muške figure prikazane s trima različitim gestama ruku: podignute ruke, jedna u zraku, te međusobno držanje. To ukazuje na pojavu tri različite vrste pokreta, što najvjerojatnije utječe na način i slijed izvođenja plesa, s obzirom da takvi različiti pokreti mogu ukazivati i na pojavu koreografije. Također, u ovom slučaju bi se trebala obratiti pozornost i na analizu spolova, s obzirom na to da se zbog stanja fragmenta ne može puno saznati.³⁰

U period Nagada II. datira se najviše prapovijesnih prikaza plesnih scena, kako na keramici tako i na crtežima urezanima u stijene. Plesne scene se prikazuju kao dio okoliša Nila, zajedno s brodovima te vodenom florom i faunom. Kao i u ranijim fazama najviše je prikaza plesa koji je dio rituala plodnosti, najčešće u kultu božice Hator. Pojava lađa u plesnim prikazima ukazuje na sve veću zastupljenost plesa u pogrebnom obredu. Također se i kult božice Hator u ovoj fazi sve češće povezuje s pogrebnim aspektom. Ona se postupno kao

³⁰ Garfinkel 2003: 265-267.

božica plodnosti štuje i kao božica zagrobnog života. O tome nam svjedoče prikazi plesnih scena gdje su zastupljene lađe kao sredstvo prijevoza u zagrobni život, te plesnim figurama s rogovima koji simbolično preuzimaju ulogu božice u pogrebnoj procesiji. Crteži s plesnim scenama urezanima u stijene česti su nalazi, te su većinom pronađeni na području istočne egipatske pustinje. Najvjerojatnije su nastali za vrijeme migracija, širenja teritorija te prilikom uspostavljanja važnijih trgovačkih putova. Moguće je da su to prikazi pogrebnih procesija ili rituala plodnosti, u kojima je ples imao bitnu ulogu.

4.2.3. *Nagada III.*

Posljednja faza preddinastičkog Egipta je Nagada III, odnosno Semainijska kultura koja datira od 3200. do 3000. godine prije Krista.³¹ Ovu fazu obilježava manji broj plesnih motiva. Najbolji je primjer zidni crtež u Hijerakonpolisu (slika 22). Na njemu su prikazani brodovi, borba, ples i lov. Sama plesna scena prikazuje dvije ženske figure na jednom brodu. Iz ovog prikaza vidljivo je kako scena plesa nije u centru zbivanja.

Ipak, značajan je nalaz keramička posuda na kojoj je urezan ljudski lik s glavom okrenutom u lijevo, dok su mu ramena u frontalnom položaju (slika 23). Ruke su podignute pod pravim kutem prema gore s raširenim prstima. Pozicija ruku, ali i savijenih nogu, upućuje na plesno držanje.³²

Jedan od kasnijih prikaza plesa u Nagada III. fazi nalazi se na fragmentu buzdovana kralja Škorpiona. Naime, fragment je pronađen tijekom arheoloških iskopavanja krajem 19. stoljeća zajedno s paletom kralja Narmera i ostalim predmetima koji datiraju na sam početak ranodinastijskog razdoblja Egipta. Na ovom fragmentu plesna scena se nalazi u najnižem lijevom registru, te prikazuje plesačice koje plješću rukama i plešu te tako sudjeluju u kraljevskoj ceremoniji (slika 24).³³ Danas se predmet nalazi u Ashmoleanom muzeju u Oxfordu.

U ovoj posljednjoj fazi preddinastičkog Egipta sve je manji broj plesnih prikaza. Oni više nisu jedan od glavnih motiva koji se prikazuju na keramici, stijenama ili figuricama. Na

³¹ Shaw 2000: 61.

³² Garfinkel 2003: 244-245.

³³ Spencer 2003: 115.

nekolicini predmeta s prikazima plesnih scena uglavnom su iste figure s podignutim rukama. Međutim, u odnosu na ranije faze, ljudske figure su manje, te su prikazane u paru ili pojedinačno. Mogući razlozi zašto su prikazi plesnih scena u ovoj fazi oskudniji je taj što u ovom razdoblju započinje ujedinjenje dvije države i formiranje kraljevstva, te započinje dinastičko razdoblje. Ujedinjenje države ostavilo je posljedice na kulturni, vjerski i politički razvoj te uspon urbanizma. Postavljaju se temelji egipatske države, oblikuje se i jača faraonova vlast, samim time i cijela kultura koja će ostati gotovo nepromijenjena tijekom sljedeća 3. tisućljeća.

5. STARO KRALJEVSTVO

Razdoblje od oko 2686-2160. godine prije Krista naziva se Staro Kraljevstvo.³⁴ U tom vremenu egipatska država je centralizirana i na vrhuncu je svoje moći, te uživa ekonomski prosperitet i političku stabilnost. Također, dolazi do religioznog i kulturnog procvata koji se reflektiraju kroz postignuća u umjetnosti i arhitekturi. Plesni prizori ovog perioda su brojni, a usprkos tome malo se razlikuju te se najčešće nalaze na zidovima grobnih komora.

6.1. *Ples u pogrebnom kultu*

Vjera je u životima starih Egipćana zauzimala važno mjesto. Slikovnim prizorima u svojim grobnicama ostavili su trajna svjedočanstva o religioznom i svakodnevnom životu ovozemaljskog života, ali i prizore svega onoga što smatraju da će im trebati u zagrobnom životu. Pogrebni rituali u ispraćanju pokojnika trajali su danima, a ples je zauzimao bitan dio obreda. Najraniji prizori plesnih scena ovog razdoblja pojavljuju su u grobnicama vladara V. i VI. dinastije, pa se zbog toga povezuju s *Tekstovima piramida*, kao prvih književnih i religijskih tekstova. Upravo zbog te povezanosti jača pogrebni kult, u kojem ples ima vrlo bitnu ulogu. Pogrebni ples izvodio se u svakome od pet glavnih dijelova pogrebnog rituala. Međutim, nisu sve grobnice sadržavale svaki dio pogrebnog plesa na svojim zidovima. Primjerice, tijekom Starog Kraljevstva postoje 76 grobnica koje sadrže neke prikaze pogrebnog plesa, bilo da se radi o prikazu plesa u pogrebnoj povorci ili kao dijelu pogrebnog obroka. Najpotpuniji prikazi pogrebnog plesa nalaze se na zidovima grobnice princeze Watetkhethor, koja je bila kći kralja Tetija (VI. dinastija) i supruga njegovog premijera Mereruke.³⁵ Watetkhethor je također bila i svećenica božice Hator, što bi moglo biti objašnjenje zašto je posvetila jedan veliki zid svoje grobnice prikazima plesa. Ova velika grobnica sastoji se od šest odvojenih soba, a princeza je naredila da se na jednom sjevernom zidu naslikaju pogrebni plesovi kao što to vidimo na slici 25. Plesne scene naslikane na ovom zidu prikazuju mlade plesačice, s pletenicama i kuglicama u kosi. Nose široke ogrlice i kratke suknje. Iako je kvaliteta zidova loša, slike su izuzetno očuvane. U ovim prizorima vidljiva je raznolikost pokreta. Većina plesačica je u parovima, drže se za ruke ili su okrenute jedna prema drugoj. Ako je pokojnica bila žena, na zidovima su prikazane plesačice. Poznato je da

³⁴ Shaw 2000: 89-90.

³⁵ Bleiberg 2005: 73.

u grobnicama čiji je vlasnik muškoga roda, sjedi za stolom i promatra muške plesače koji izvode pokrete. U grobnicama princeza, pokojnica sjedi u nosećoj stolici i promatra ples.³⁶

Plesne scene raspoređene su u pet registara. U prvom registru predstavljaju se pokreti takozvanog *muu* plesa koji je označavao početak pogrebnog rituala gdje je pokojnik simbolično prelazio na nebesa u čamcu boga sunca. Na registrima iznad plesnih slika napisan je tekst hijeroglifima, a svi predstavljaju razgovor između tih plesačica koji je pomalo konfuzan. Tekst prvog registra odnosi se na želju Egipćana za siguran i brz prijelaz preko neba u zagrobni život. U tekstu se također često spominje i zlato, što upućuje na boga sunca kojemu se pokojnik nakon prijelaza priključuje. U drugom registru simbolizira se dolazak pokojnika na zapadnu obalu Nila, mjesto koje je po egipatskim običajima smatrano zemljom mrtvih. U tekstu se moli pogrebnog svećenika koji se naziva *matjerut* da zaštiti kip *ka* koji će biti dom duši pokojnika. U plesnoj sceni plesačice tvore krug koji predstavlja sunčev disk kroz nebo živih i zemlju mrtvih. Treći registar govori o festivalu ponovnog rođenja koji su pogrebni svećenici slavili u Kući pročišćenja. U ovom stadiju pogreba najvjerojatnije su recitali "Tužaljke Izide i Neftide", tajni tekst oplakivanja pokojnika i najave ponovnog rođenja Ozirisa, boga mrtvih. Ceremonija u Kući pročišćenja, gdje su sudjelovali samo svećenici, sastoji se od simboličnog pranja novorođenog duha vodom.³⁷ U *Tekstovima piramida*, koji se nalaze na zidovima grobnica V. i VI. dinastije ovaj proces se detaljnije opisuje. Egipćani su izražavali svoje uvjerenje da su rođenje i smrt jednaki te je ovaj dio pogreba smatran ponovnim rođenjem u zagrobnom životu.

U plesnoj sceni trećeg registra plesačice tvore hijeroglif *akhet*, koji znači "horizont" koji je simbolizirao svakodnevno rođenje i smrt sunca (izlazak i zalazak sunca). Pozdrav se odnosio na četiri Horova sina, polu-boga čiji je zadatak bio prenijeti novorođenoga iz Kuće pročišćenja do Kuće balzamiranja. Sljedeći, četvrti registar prikazuje plesačice i njihove kretnje dok traje procesija u Kući balzamiranja. Nakon što je pokojnik doživio ponovno rođenje, svećenik izvodi ritual prilikom kojega se mumiji pokojnika daje moć vječnoga života. Nakon toga suci zagrobnog života donose svoju presudu ovisno o tome je li pokojnik živio dobrim životom i zaslužuje li biti među bogovima u zagrobnom životu. Plesačice izvode tihe pokrete pune poštovanja prema sucima i govore o maat, simbolu pravde koji suci koriste

³⁶ Isto.

³⁷ Bleiberg 2005: 74.

kako bi donijeli konačnu presudu. Natpis govori da je dodijeljeno milijun godina za pokojnicu, što je uobičajeni izraz za vječni život. Plesačice zatim izvode pokrete povlačenja kako im je to naloženo u uputama. Ovi natpisi i djela predstavljaju stavljanje pokojnice u grob. U petom registru prikazuje se posljednja transformacija pokojnice u dušu *ba*. Naime, prema egipatskim vjerovanjima duša *ba* putuje između grobnice na ovom svijetu i zemlje mrtvih u zagrobnom životu te donosi hranu koja je ponuđena u grobnici pokojnici u zagrobni život. Jedna plesačica svojim pokretima simbolizira transformaciju *ba* duše, dok druga pokretima izvodi klanjanje slaveći tako novi život pokojnice na drugom svijetu. Ostale plesačice tvore hijeroglif *hewet*, koji označava počivalište mumije.³⁸ U konačnici, plesačice dižu svoje ruke te tako oponašaju božicu Hator koja proteže svoje ruke prema pokojnici. Plesači i plesačice su ovim, takozvanim *tjeref* plesom ponavljali pokrete cijeloga pogreba. Egipćani su pogrebne rituale ponavljali više puta, kroz ples u samoj pogrebnoj procesiji i pogrebnim prikazima na zidovima grobnica kako bi mogli jamčiti kako će pokojnik živjeti u zagrobnom životu.³⁹

Plesovi u paru, u današnjem smislu, nisu bili poznati starim Egipćanima. Niti jedna slika iz razdoblja starog Egipta ne prikazuje žensku i mušku osobu koji plešu, ili pak da se plešući drže za ruke. Plesni parovi bili su formirani tako da su plesali ili dva muškarca zajedno ili dvije žene. Na slici 26 iz razdoblja V. dinastije prikazana je grupa plesača koji plešu u parovima. Neki od njih okrenuti su jedni prema drugima te se drže za ruke, dok im je jedna noga podignuta i savijena tako da im se prsti stopala dodiruju. Međutim, nije poznato što je prethodilo takvom pokretu niti što je uslijedilo nakon njega. Vrlo vjerojatno je da su takvi simetrični plesovi u paru bili dio pogrebnih obreda, kao što je poznato da su plesovi u paru u razdoblju Novoga Kraljevstva bili isključivo pogrebni plesovi.⁴⁰

Na slikama pogrebnih plesova razlikuju se tri vrste plesa prema njihovoj unutarnjoj ideji: ritualni ples koji tvori sastavni dio obreda (kako bi se pospješio sam tijek pogreba), zatim plesovi ekspresije tuge i boli osoba koje sudjeluju u pogrebnom obredu (profesionalne narikače), te u konačnici sekularni plesovi koji se izvode u svrhu zabave i razonode

³⁸ Bleiberg 2005: 75-76.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Lexova 1935: 26-27.

umrloga⁴¹, o čemu će biti više govora u sljedećim poglavljima. Najvažniji je ritualni pogrebni ples, koji se javlja još u doba preddinastičkog Egipta. Takav ples su izvodili nekoliko muških i ženskih plesača uz pratnju osoba koje bi pljeskali ritmično. Plesači su plesali slobodnim pokretima, s rukama podignutima iznad glave, kao što je to prikazano na slici 27. Ovakav ples je također poznat po brojnim scenama iz Starog Kraljevstva (slika 28, 29).

Sljedeća slika prikazuje plesače i plesačice koji sudjeluju u pogrebnoj procesiji na ulazu u grobnicu (slika 30). U ovom razdoblju, takvi izvođači činili su grupe profesionalnih glazbenika i plesača koji su naslikani na zidovima hramovima, grobnicama, gradova ali i domaćinstvima utjecajnih ljudi. Ime takvih plesnih grupa tijekom Starog i Srednjeg Kraljevstva bilo je *hnr*, odnosno *khener*, te bi plesali na važnijim festivalima i pogrebnim ceremonijama. Iako su se takve grupe pojavljivale i u ranijim vremenima, tek su od V. dinastije dobili naziv *khener*.⁴² U početku, svi članovi *khenera* bile su žene, te su označene na zidovima grobnica s naslovima kao što su "nadglednik" ili "inspektor". Upravo takve oznake značile su profesionalnost i organiziranost unutar grupe. Krajem Starog Kraljevstva ženska dominacija u takvim grupama prestaje, kada se na plesnim prizorima uz žene pojavljuju i muški plesači koji dobivaju oznaku "nadglednika". Iako se tijekom Starog Kraljevstva na takvim plesnim prikazima pojavljuju samo žene, postojale su iznimke gdje su se uz žene prikazivali muškarci i ponegdje patuljci kako to vidimo na slici 30. koja prikazuje scenu iz grobnice Niunetjer u Gizi. Plesači i plesačice su u pratnji tri pjevačice koje u klečećem položaju pljeskom ruku daju ritam. Nose kratke suknje i prekrižene pojase na svojim prsima, što je tipična odjeća plesača za ovo razdoblje egipatske povijesti. Tri plesača predvodi jedan koji nosi sistrum, te ih slijedi ženski patuljak koji također drži sistrum u ruci. Ostale tri plesačice okrenute su u suprotnom smjeru te nemaju glazbene instrumente. Moguće je da se ovdje radi o prikazu plesača i plesačica koji u krugu plešu oko patuljka u sredini.

Najviše informacija i dokaza o postojanju *khener* grupa nalaze se na reljefima i zidovima grobnica. Međutim, jedan od primarnih izvora za dobivanje informacija o tome kako su *khener* grupe djelovale je Papirus Westcar.⁴³ Papirus sadrži priču kako su se božice Izida, Neftida, Heket i Meskhenet te bog Knum maskirali u putujuće *khenera* kako bi

⁴¹ Lexova 1935: 36.

⁴² Graves-Brown 2010: 92-93.

⁴³ Objavljen u Lichtheim 1973: 215; nalazi se u Egipatskom muzeju u Berlinu

sudjelovali kao primalje i sluškinje prilikom rođenja trojki koji su određeni kao budući vladari. Kako bogovi nisu vidjeli ništa sramotno u tome da se preruše u plesače, zaključak je da su plesači bili izrazito cijenjeni:

Na jedan od onih dana Ruddedet je osjećala mučenje i njeni trudovi su bili teški. Onda je njegovo veličanstvo Re, gospodar Sakhbua, reklo Izidi, Neftidi, Meskenet, Heket i Knumu: "Molim vas idite, porodite troje djece koja su u njenoj utrobi, koja će preuzeti ovu blagotvornu dužnost u cijeloj ovoj zemlji. Gradit će vaše hramove. Opskrbljivat će vaše oltare. Snabdijevati vaše ljevanice. Učinit će žrtve u vašu čast obilnima!" Ova božanstva su se zaputila, promijenivši svoj izgled u plesačice (khener), s Knumom kao njihovim nosačem. Kada su dosegнули kuću Rawoserovu, našli su ga da stoji s haljinom naopako. Pokazali su mu svoje ogrlice i sestre. On im je rekao: "moje dame, gledajte, žena je ta koja je u bolovima; njeni trudovi su teški." Oni su rekli: "Daj nam da je vidimo. Mi se razumijemo u porođaj." On im je na to rekao: "Uđite!" Ušli su kod Ruddedeta. Zaključali su sobu iza sebe i nju. (Lichtheim 1973: 220)

6.2. Iba ples

Iba ples je vrsta pogrebnog plesa koji se u Starom Kraljevstvu oslikavao na grobnicama pokojnika. Naime, plesači su prikazivani za vrijeme jela, najčešće za muške osobe ili supružnike. Iako se ovo smatra svakodnevnim, svjetovnim plesom, najvjerojatnije da su pokojnici gledali *iba* plesove za života te su očekivali vidjeti ih i u zagrobnom životu. Stoga je veza između kulta i plesa jaka, pa se prema tome ovi plesovi ne mogu smatrati sekularnima. Karakterističan *iba* ples prikazuje se na slici 31 iz grobnice Qara u Gizi, IV. dinastija.⁴⁴ Tipični koraci ovoga plesa podrazumijevali su podignute ruke koje tvore oblik dijamanta, kao što se to vidi kod plesača desno. Sljedeći korak uključuje desnu ruku podignutu visoko iznad kao znak pozdrava dok se lijeva ruka nalazi uz tijelo. U isto vrijeme pete su podignute, što ukazuje da su plesači cijeli ples izvodili na prstima. Nakon toga plesači su podizali lijevu ruku i ramena u stavu paralelno s podom i uz istovremeno podizanje lijeve noge u stav gdje su stopala spuštена na tlo. Moguće je da su ova tri pokreta u izvođenju koreografije preuzeti iz ranijih prikaza plesa preddinastičkog razdoblja, gdje su muški plesači također izvodili tri vrlo slična pokreta: s podignutim rukama, zatim jedna ruka podignuta

⁴⁴ Bleiberg 2005: 79-80.

visoko u zrak dok je druga spuštena, te spuštenim rukama. Postoje slučajevi na slikarijama Starog Kraljevstva gdje plesači izvode *iba* ples tijekom pogrebne procesije, a ne tijekom obroka. Moguće je da su takve scene bile dio pogrebnog *tjeref* plesa, međutim, zbog nedostatka dokaza takvo što se može samo nagađati.

6.3. *Ples u kultu božice Hator*

Kultni plesovi kod starih Egipćana bili su od velikog značenja za štovanje njihovih bogova. Ovi plesovi su manje proučavani za razliku od pogrebnih plesova, vjerojatno zbog toga što su takve kulturne plesne scene manje dostupne za njihovo istraživanje. Egipćani su štovali mnoge bogove, a najpopularniji od njih, u čijim se kultovima plesalo, bili su Amon, Oziris, Hator, Bes i Bastet.

U mitovima je božica Hator povezana s plodnošću, ljubavi, plesom i glazbom, dok je često i sama plesala kako bi očarala boga sunca. Kult božice Hator štovan je još u najranijim razdobljima egipatske povijesti. Naime, u preddinastičkom razdoblju prikazi plesnih scena često su uključivali njezin kult koji je usko bio povezan s obredom plodnosti. Božica je predstavljena u obliku žene s kravljim rogovima ili hijeroglifskim znakom na glavi (slika 32). Hator se također smatrala i božicom zagrobnog života, te je kao takva opisana u *Tekstovima piramida* i *Tekstovima sarkofaga*, književnim tekstovima Staroga i Srednjega Kraljevstva. Povezanost njezinog kulta s pogrebnim aspektima također se vidi u ranijim prikazima plesa preddinastičkog razdoblja. Zato se ona ujedno smatra božicom plodnosti, ali i zagrobnog života. U *Tekstovima piramida* i *Tekstovima sarkofaga* opisuje se kako je pokojnik želio biti božičin sljedbenik, dok se ona prikazuje kako u koracima iz zagrobnog života dolazi pozdraviti pokojnika.⁴⁵ Iako je bila jedno od glavnih egipatskih božanstava, Egipćani su vjerovali i u sedam manjih Hator, koje su zamišljali kao božice koje određuju sudbinu novorođenčadi⁴⁶. U gradovima Denderi i Edfu održavale su se svečane ceremonije u čast božici Hator. Upravo se u Edfu nalazio hram s golemim mamizima na koje je urezano sedam manjih božica Hator koje plešu oko velike božice i novorođenog boga Ihija.⁴⁷ Takve kulturne ceremonije bile su veličanstvene i pune radosti gdje je ples bio sveprisutan, a faraon bi

⁴⁵ Graves-Brown 2010: 167.

⁴⁶ Pinch 1994: 37.

⁴⁷ Maletić 2002: 52.

predvodio ples popraćen zborom pjevača. Takva ceremonija nazivala se "svetkovinom opojnosti"⁴⁸, održavala se u Denderi, trajala je pet dana te sadržavala sakralne obrede, slavlje i pijanke. Optimističnost i radost koja bi trajala za vrijeme ceremonije, primjećuje se u sljedećoj pjesmi posvećenoj božici Hator:

*Dolazi vino zajedno sa onom koja je zlatna,
i puni kuću radošću,
živi u opojnosti dan i noć bez prestanka,
budi sretan i bezbrižan,
dok se muški i ženski pjevači raduju i plešu,
i pripremaju za tebe prekrasan dan. (Bleeker 1973: 84)*

Na takvim svečanostima plesovi za Hator često su se izvodili ili u skokovima ili kao akrobatski plesovi, s puno gimnastičkih elemenata. Nadalje, sljedeća pjesma koja je posvećena Hator opisuje faraonski ples koji se sastojao od skokova, prilikom čega faraon (identificirao se s Horom) pjeva i pleše za božicu, nudeći joj vino:

*Faraon dolazi plesati,
Dolazi pjevati (za tebe).
O, njegova vladarice, gledaj kako pleše,
O, suprugo Horova, gledaj kako skače!
Faron čije ruke su oprane,
Čiji prsti su čisti.
O, vladarice, gledaj kako pleše,
O, suprugo Horova, gledaj kako skače!*

⁴⁸ Isto.

Tebi nudi

Svoj pehar vina.

O, vladarice, gledaj kako pleše,

O, suprugo Horova, gledaj kako skače!

Srce mu je iskreno, tijelo čisto.

Nema tame u njegovoj savjesti.

O, vladarice, gledaj kako pleše,

O, suprugo Horova, gledaj kako skače! (Bleeker 1973: 55)

Za vrijeme praznika "sastanka"⁴⁹ povorka lađa-nosiljki prevozila je kip božice Hator iz Dendere u Edfu. U tom putu sudjelovali su svećenici, vojnici, pjevači i plesači. U takvim procesijama svirači bi udarali ritam, dok bi plesači plesali i zbor pjevao. Na kraju se kip božice unosio u Horov hram gdje ga je dočekaio svećenik s dragocjenim darovima.

Za vrijeme glavnih godišnjih proslava, u svim gradovima Egipta svećenice božice Hator bi nakon bogoslužja sudjelovale u povorkama kroz ulice grada, zaustavljale se pred svakom kućom te plesale i pjevale i tako dijelile blagoslov ukućanima. Za vrijeme Starog i Srednjeg Kraljevstva veliki broj elitnih žena bile su božičine sluge, odnosno svećenice. Tijekom Starog Kraljevstva, više od 400 žena nosilo je tu titulu, a prva poznata svećenica božice Hator bila je kći faraona IV. dinastije, Radjedefa. Također, iako je većinom svećenstvo bilo ženskoga roda, postojali su muškarci koji su bili nadzornici tim svećenicama. Postojale su razlike između muškog i ženskog svećeništva, međutim, papirus iz Abusira V. dinastije sadržava podatke da su svećenice dobivale istu plaću kao i svećenici, te stoga nisu imale niži status od njih.⁵⁰ Naime, za trajanja Starog i Srednjeg Kraljevstva svećenice su uživale takav autoritet, da je kralj Mentuhotep II. oženio barem jednu svećenicu kako bi legitimizirao svoje pravo na prijestolje. Do kraja Srednjeg Kraljevstva muški preuzimaju titulu svećenika božice Hator.

⁴⁹ Hator i njezin božanski suprug Hor se sastaju

⁵⁰ Graves-Brown 2010: 26-28.

Plesne scene iz grobnice vezira VI. dinastije, Mereruke, prikazuju plesove i igre u čast božici Hator (slika 33). Na slici 34 prikazan je takozvani "ples zrcala" što ga izvode četiri žene. Tri žene imaju uske dugačke haljine s naramenicama, dok jedna nosi kratku pregaču. Stoga se da zaključiti kako ona ima veću slobodu kretanja. Duga kosa im je počesljana u pletenice s kuglicom na kraju. Sve žene u rukama drže zrcala, a one u dugim haljinama u lijevoj ruci drže drvene udaraljke u obliku podlaktice božice Hator. Takve udaraljke bile su jedan od simbola božice. Postoje razna tumačenja što je ovaj ples za stare Egipćane značio i kako se izvodio, a jedno od njih je i objašnjenje Hansa Hickmanna koji je pokušao rekonstruirati koreografski i ritmički značaj ovoga plesa.⁵¹ Plesačice su zamišljene u prostoru, dok se ona u kratkoj pregači nalazi na sredini između ostale tri te se okretala ženi s lijeve, a potom onoj s desne strane i tako naizmjenično. Svaki put kad bi se okrenula prema jednoj od te tri plesačice, dizala bi slobodnu ruku i onu u kojoj je držala zrcalo, a pritom bi ostale plesačice uzvratile istim pokretom. Moguće je i da se taj ples izvodio tako da su se sve tri plesačice približavale i udaljavale od plesačice u sredini, također i da su za vrijeme plesa izmjenjivale mjesta. Također, postoji i vjerojatnost da se u plesu sa zrcalima radilo o "hvatanju sunca" i prenošenje njegove svjetlosti s jednog zrcala na drugo. Razne su mogućnosti i teorije, ali sigurno je to da je zrcalo bio tipičan predmet koji se povezivao s božicom Hator te je tako pridavao veliko značenje i u plesovima koji su se izvodili njoj u čast.

6.4. *Pigmeji i ples*

Za vrijeme vladavine pretposljednog faraona V. dinastije, Djedkara (2414-2375. pr. Kr.)⁵², trgovci su u Egipat donijeli afričke pigmeje koji su plesali. Naime, pigmeji su, po svemu sudeći, bili izrazito cijenjeni plesači na kraljevskom dvoru. O tome svjedoči natpis urezan u grobnicu plemića Harkhufa u blizini Asuana koji je isporučio plesnog pigmeja pretposljednem vladaru VI. dinastije, Pepiju II. (2278-2184. pr. Kr.).⁵³ Natpis je kraljevski dekret kojim se izražava kraljeva zahvalnost Harkhufu što mu je donio darove i pigmeja koji je mogao izvoditi "plesove bogova". Dio teksta u kojem se izražava zahvalnost za plesnog pigmeja glasi:

⁵¹ Hans Hickmann 1961; citirano u Maletić 2002: 55-56.

⁵² Shaw 2000: 480.

⁵³ Bleiberg 2005: 71.

Rekao si u svom dopisu da si donio svakojake divne i lijepe darove, koje je Hator, ljubavnica Imaauova, dala kau kralja Neferkarea, koji živi vječno. Rekao si u ovom svojem dopisu da si doveo pigmeja božanskih plesova iz zemlje onih koji žive na horizontu, koji je kao pigmej kojeg je nosač božanskog pečata Bawerded donio iz Punta u vrijeme kralja Isesija. Rekao si mojem veličanstvu da nitko nije doveo ništa slično njemu iz zemlje onih koji žive na horizontu, čitav i zdrav, da pleše bogovima, da obraduje srce, da se ushiti srce kralja Neferkarea koji živi vječno! Kada pođe s tobom u brodu, nađi dostojne ljude da budu oko njega na palubi, da ne bi pao u vodu! Kada navečer legne, neka dostojni ljudi legnu oko njega u njegov šator. Pregledavaj deset puta noću! Moje veličanstvo želi vidjeti pigmeja više nego sve darove zemlje rudnika i zemlje Punta! (Breasted 1906: 159-161)

U tekstu faraon govori Harkhufu kako će pigmej plesati za kraljevu dušu kada umre. Također, navodi se da je pigmej stanovnik zemlje kod horizonta, što sugerira kako potječe iz najudaljenijih krajeva. Bog u čiju čast je pigmej plesao je najvjerojatnije bog sunca, Re. Ovakvi božanski plesovi spominju se i u *Tekstovima piramida* uklesanim u grobnicu kralja Pepija I, vladara VI. dinastije, gdje se opisuje kako je i sam faraon oponašao plesnog pigmeja za dobrobit i čast bogova.

6.5. *Odjeća i frizure plesača i plesačica*

U razdoblju Staroga Kraljevstva plesačice su nosile duge bijele haljine s trakama preko ramena, koja je padala sve do nožnih zglobova, kako je to prikazano na slici 29.⁵⁴ Također, takva plesna odjeća se vidi u grobnici vezira Mereruke, na prikazima gdje plesačice izvode "ples zrcala" (slika 34). Pjevačice koje su pratile plesove udarajući čegrtaljka također su nosile ovakvu odjeću, čak i u svim kasnijim razdobljima Egipatskog kraljevstva. Lako su primjećuje da je takva haljina bila usko pripijena uz tijelo, te je tako sprječavala plesačicu u njezinom slobodnom kretanju i plesanju. Prema tome, moguće da su se u ovakvoj haljini izvodili samo kratki koraci koji nisu uključivali dizanje nogu u zrak. Kod intenzivnijih plesova koji su uključivali akrobatske elemente i skokove, plesačice su nosile muške suknje s trakama i pojasom oko struka. Suknja je bila do dužine koljena. Na slici 26 prikazane su gole plesačice. Muški plesači nosili su uobičajenu mušku kratku suknju (slika 35) ili pregaču sa zaobljenim rubovima na prednjem dijelu. Ponekad bi bili i goli, ili bi imali samo pojas oko

⁵⁴ Lexova 1935:57.

struka, kao što je prikazano na slici 36.⁵⁵ Pogrebni plesovi bili su dio obreda ponovnog rođenja pokojnika u zagrobnom životu. Egipćani su vjerovali da ponovno rođenje zahtijeva seksualno začecje koje nalikuje začecu i rođenju na ovom svijetu. Upravo je oskudna odjeća u kombinaciji s plesnim pokretima igralo veliku ulogu u pogrebnom procesu.

Što se tiče frizura, plesačice Staroga Kraljevstva su većinom imale perike. Ako su imale dugu kosu, ona je bila sakrivena ispod uske kape, kako je to i prikazano na slici 27. Na slici 37 plesačice imaju dugačku svezanu kosu koja na kraju ima poveću kuglicu. Međutim, moguće da to nije bila frizura, već uska kapa koja se stavljala na glavu.⁵⁶ S takvim frizurama su ponegdje prikazani i muški plesači (slika 26). U pravilu, muški plesači su uvijek imali kratko ošišanu kosu.

Stari Egipćani pridavali su veliku pažnju nošenju nakita. Plesačice su nakitom željele naglasiti važne dijelove tijela koji su bitni za ples. Najčešći nakit plesačica bile su uske ili široke, svjetlo ukrašene ogrlice (slika 27). Također, slika 37 prikazuje da su nosile narukvice na rukama i nogama. Mnoge plesačice nosile su trake preko leđa i grudi kao dio plesnog kostima.⁵⁷ Jedinu prikaz gdje su plesačice imali vrpce i vijence u kosi je na slici 38. Na istoj slici vidimo da su nosili i cvjetove u kosi, i to najčešće lotuse. Muški plesači su bili skromniji kad je u pitanju nošenje nakita. Nosili su jednostavne ogrlice i narukvice.

6.6. *Glazbeni instrumenti*

U najranijim razdobljima egipatske povijesti Egipćani su koristili pljeskanje rukama, pucketanje prstima te udaraljke kao pratnju u plesu. Također, osim ovih načina, puhački i žičani instrumenti, ali i ljudski glas koristili su se za stvaranje glazbe tijekom Starog Kraljevstva. Glazba je, kao dio plesne izvedbe, bila pratnja na festivalima koji su se održavali u čast bogovima te u pogrebnim procesijama. Plesači su plesali uz perkusiju. Upravo je pljeskanje rukama bio najčešći "instrument" udaranja. Egipćani su izmislili instrument koji oponaša ljudsko pljeskanje. Naime, arheolozi su pronašli mnogo primjera udaraljki od

⁵⁵ Idem 1935: 59-62.

⁵⁶ Idem 1935: 59-60.

⁵⁷ Bleiberg 2005: 68-69.

slonovače koje su bile precizno izrađene kako bi se povećao volumen zvuka.⁵⁸ Osim slonovače, takve udaraljke izrađivale su se i od drveta ili kostiju i to u raznim oblicima.⁵⁹ Najčešći oblik udaraljki je ljudska ruka. Također, mnogo je primjera udaraljki koje su ukrašene prikazima božice Hator. Korištene su u raznim prigodama, najčešće u hramovima prilikom štovanja bogova, festivalima te obredima.

Glazbenici su svirali *sistrum* i *menat*, dvije različite vrste ritualnih udaraljki tijekom izvođenja kulturnih plesova. Naime, *sistrum* je bio kulturni instrument božice Hator, te se svirao kako bi otjerao zle sile i oživio bogove. *Menet* je bio nakit koji se sastojao od ogrlice, lanca i duguljastog nastavka, a nosile su ga pjevačice oko vrata, ruku ili nogu, te bi zveckao i odzvanjao u ritmu hoda, vrtnje ili skakanja.⁶⁰

U Starom Kraljevstvu koristili su se i puhački instrumenti. Najčešći takav instrument bio je *mat*, odnosno flauta s klinom na usniku, koja se držala preko glazbenikova tijela.⁶¹ Na slici 39 je prikaz iz grobnice Nenkeftkaija, V. dinastija, s plesačima, sviračima flaute te pjevačima koji pucketaju prstima.

⁵⁸ Maletić 2002: 97.

⁵⁹ Teeter 2009: 35.

⁶⁰ Maletić 2002: 102.

⁶¹ Bleiberg 2005: 157.

7. SREDNJE KRALJEVSTVO

Krajem VI. dinastije slijedi period koji se u povijesti starog Egipta naziva I. međurazdoblje (o 2160.-2055. pr. Kr.)⁶², a karakteriziraju ga društvena i gospodarska nestabilnost, nemiri, glad, upadi stranih naroda, pad faraonske moći, decentralizacija vlasti i ekološke katastrofe. Padom faraonske vlasti lokalni nomarsi preuzimaju vlast u svojim okruzima te se međusobno sukobljavaju. Takvo loše stanje i kriza donose i posljedice za religiju. Naime, faraon se više ne smatra bogom, a narod Egipta ponovno vjeruje u lokalne kultove, kao što je to bio slučaj preddinastičkog Egipta prije ujedinjenja. Također, u ovom razdoblju anarhije, stvaralačka djelatnost je mala, gotovo nikakva, što se negativno odražava na umjetnost i kulturu.

Oko 2125. godine prije Krista u Tebi se osnovala XI. dinastija, čiji je nasljednik Mentuhotep II. Nakon iscrpnih i dugoročnih borbi ponovno je ujedinio zemlju i srušio lokalne nomarse.⁶³ Za njegove vladavine počinje razdoblje Srednjeg Kraljevstva (o 2055.-o 1659. pr. Kr.) U ovom periodu počinje novi procvat Egipta, pokreću se ekspedicije u Nubiju, pohodi u Palestinu i Siriju, uspostavljaju se trgovačke veze s dalekim krajevima, te dolazi do ponovne centralizacije vlasti i političke i ekonomske stabilnosti. Također, vladari XI. dinastije, počevši od Mentuhotepe II, grade kraljevske grobnice u stijenama doline Deir el-Bahari.

Umjetnost ovog razdoblja nastala je po uzoru na Staro Kraljevstvo, u kojem se pokušavao oživjeti stari sjaj. Također, zbog demokratskih težnji kultura i umjetnost nisu predviđeni samo za kraljevski dvor i najviše krugove, već postaju dostupni i ostalom građanstvu.⁶⁴ Takvo stanje odražava se i na ples, koji u ovom razdoblju poprima nove karakteristike, ali se često pojavljuju i stari oblici. Za razliku od plesova Starog Kraljevstva, u ovom periodu sve je veća zastupljenost akrobatskih elemenata u pogrebnim i kulturnim plesovima.⁶⁵ Tjelesna snaga i vještina sve se više ističu, dok žene Srednjeg Kraljevstva veliku

⁶² Shaw 2000: 480.

⁶³ Idem 2000: 148-149.

⁶⁴ Maletić 2002: 41.

⁶⁵ Spencer 2003: 116.

važnost pridaju fleksibilnosti i vitkosti tijela, pa se sve više počinju baviti tjelovježbom i plesom. Upravo zbog takve fizičke spremne veću su pažnju davali brzini i elegantnosti pokreta.

7.1. *Ples u pogrebnom kultu. Muu plesači*

Slike akrobatskog plesa i plesa u skokovima koji su se izvodili u čast božice Hator, nalaze se u brojnim egipatskim grobnicama. Takvi plesovi za vrijeme Srednjeg Kraljevstva dobivaju nove i kompleksnije akrobatske elemente. Jedan od načina izvođenja takvog akrobatskog plesa bio je taj da su djevojke iz ležećeg položaja podizale gornji dio tijela i savijale koljena što bliže prema glavi, tvoreći krug, te su se u takvom položaju najvjerojatnije ljuljale.⁶⁶ Upravo je takvo ljuljanje na akrobatski način povezano s kultom, jer se tako izražavala zahvalnost božici da dobru žetvu. Hatorine pogrebne i kultne plesove najvjerojatnije su izvodile svećenice i glazbenice Hator pred pokojnikom.⁶⁷

Plesovi u pogrebnom kultu Srednjeg Kraljevstva najviše su zastupljeni u prikazima grobnica Beni Hasana, Meira i Deir el-Gebrawija. Predstavljeni su pokreti koji često podsjećaju na akrobatski ples. Na slici 40 prikazana je plesna scena iz Antefikerove grobnice XII. dinastije. Tri žene, odnosno, pjevačice plješću rukama dok dvije grupe ženskih plesačica najvjerojatnije kruže oko njih. One izvode ritualni ples, vjerojatno kao dio pogrebne procesije. Najvjerojatnije je njihov ples povezan s kultom božice Hator, jer je Antefikerova supruga, Senet, bila svećenica božice.

Jedan od najvažnijih pogrebnih plesova izvodili su takozvani *muu* plesači, čiji je ples oslikavan na zidovima grobnica od Staroga pa do kraja Novoga Kraljevstva.⁶⁸ Naime, ti plesači bili su čuvari nekropola i obavljali su posebne obrede, a njihova izvedba prezentirana je u grobnicama kroz četiri stadija pogrebne ceremonije. Često su nosili specifične naglavke po čemu su bili prepoznatljivi. Najviše pitanja postavlja se oko njihova identiteta i simboličkog smisla. Moguće je da ih se poistovjećivalo s polubožanskim bićima koji su predstavljali duhove pokojnih kraljeva, zatim bogove koji su prevozili pokojnike, duše Butoa, stare prijestolnice Donjeg Egipta koji su primali pokojnika. Jedna od brojnih pretpostavki je

⁶⁶ Maletić 2002: 55.

⁶⁷ Cohen 1998: 484.

⁶⁸ Spencer 2003: 116.

da su smatrani Horovim sinovima koji su se vozili na barci s pokojnikom. Međutim, najuvjerljiva sugestija je da su predstavljali skelare koji su vodili preminule od početka grobne procesije do ulaza u grobnicu.⁶⁹ *Muu* plesači su dočekivali pogrebnu povorku na ulazu u grobnicu, a često su plesali u parovima ususret povorci. Svojim su svečanim plesom olakšavali pokojniku put u vječni život. Simbolično su sudjelovali u pokojnikovom putovanju na zapad, prema zemlji mrtvih.

U pogrebnoj procesiji, *muu* plesači su započeli svoju ulogu u "Dvorani *Muu*", koja je na zidovima i reljefima prikazana kao lijepo ukrašeni park na rubu nekropole. Postoje tri tipa *muu* plesača koji su sudjelovali u pogrebu.⁷⁰ *Muu* plesači, koji su činili prvu grupu, stajali bi u parovima i radili korake, prelazeći s jednom nogom preko druge, dok su ruke držali na struku. Nosili su visoke zelene krune sačinjene od trske. Na oslikanim zidovima, opis za ovaj događaj je "dolazak *muu* plesača". Kada je pogrebna procesija došla do te dvorane, svećenici bi pozvali *muu* plesače da se pridruže povorci. U nekim prikazima, kada plešu, govore "ona je kimnula glavom", a moguće je da istovremeno i pjevaju. E. Brunner-Traut objašnjava da navedeni izraz opisuje božicu Zapada, koja ovim činom odobrava pokojnikov ulazak u nekropolu.⁷¹ Glavna uloga *muu* plesača u ovom dijelu pogrebne procesije bila je da svojim plesom izraze dobrodošlicu pokojniku u nekropolu. Slika 41 prikazuje *muu* plesače u grobnici Antefikera i njegove supruge Senet, XII. dinastija. Plesači su prikazani na ulazu u grobnicu gdje dočekuju pogrebnu procesiju i dopuštaju pokojniku ulazak u nekropolu.

Druga grupa *muu* plesača stajali su kao promatrači u "Dvorani *Muu*", uključujući Buto, Sais, Pe i Dep, a smatrani su mjestima koja su vodila u raj. Također su, kao i plesači prve grupe, nosili visoke zelene krune na glavi. Ovdje su *muu* plesači plesali u parovima. Treća grupa predstavljala je mrtve pretke pokojnika koji su se također vozili u brodu boga sunca Re. Za razliku od plesača prve i druge grupe, bili su gologlavi te su plesali u parovima okrenuti jedno prema drugome.⁷² Primarni izvori koji daju informacije o tome kako su izgledali i kakvu su ulogu u pogrebnim procesijama imali *muu* plesači su svakako slikovni prikazi na

⁶⁹ Bleiberg 2005: 76-77.

⁷⁰ Bunson 2002: 258.

⁷¹ Brunner-Traut 1938: 53-59

⁷² Bunson 2002: 258.

zidovima grobnica i reljefima, ali i literarni izvori poput *Tekstova piramida* za *muu* plesače Starog Kraljevstva, te *Sinuheove pustolovine* koje datiraju u XII. dinastiju Srednjeg Kraljevstva, a opisuju pogrebnu procesiju u koju su uključeni:

Pogrebna procesija održat će se za vas na dan sahrane, sa zlatnim sarkofagom, maskom izrađenom od lapis lazulija, nebom iznad vas, bit ćete stavljeni u prijenosno svetište, volovi će vas vući, a pjevači će vas slijediti i pjevati vam. Ples Muu izvodit će se na ulazu u vašu grobnicu, a žrtvena lista bit će izrečena za vas. (Simpson 2003: 62)

7.2. Ples u kultu boga Besa i patuljasti plesači

Uz božicu Hator, još je jedno egipatsko božanstvo, patuljasti bog Bes, bio povezan s plesom i glazbom. Još uvijek su prisutne debate o Besovu podrijetlu. Moguće je da je bio bog kojeg su Egipćani preuzeli od Nubijaca. Na reljefima, slikama i malim kipićim prikazan je kao hibrid sa životinjskim i ljudskim karakteristikama, skraćenih donjih i gornjih udova, s lavljom glavom koja ističe njegov divlji stav i repom.⁷³ Često nosi majmunovu kožu na leđima. Također, često je prikazan kao patuljak-plesač koji pleše i svira glazbene instrumente poput bubnjeva ili tamburina. Popularnost ovoga boga temelji se na općenitoj popularnosti patuljaka i pigmeja u starom Egiptu. Naime, patuljci su često bili prikazani kako plešu i sudjeluju u pogrebnim procesijama, a i sudjelovali su često u kultnim plesovima koji su se održavali na festivalima i u hramovima. Također, patuljci su se često zapošljavali u kućanstvima te zabavljali svoje gospodare veselim plesovima. Stari Egipćani su u svojim domaćinstvima često imali male figurice boga Besa koje su služile kao zaštita.⁷⁴ Na slici 42. prikazane su takve figurice s početka XII. dinastije. Naime, zaštitničkim plesovima koji su proizvodili glasne zvukove, tjeroali bi zle sile. Moguće je da su se žene i muškarci prerušavali u boga Besa i stavljali maske te tim činom izvodili zaštitničke plesove. Na slici 43 prikazan je fragment jedne takve maske boga Besa, koje datira oko 1900-1750. godine prije Krista, dakle, u razdoblje Srednjeg Kraljevstva.

Osim što su patuljci svojim plesom uveseljavali ali i štitili domaćinstva od zlih sila, od početka Srednjeg Kraljevstva plesovi patuljaka postaju i pogrebni ritualni plesovi. Nasuprot

⁷³ Kozma 2005: 308-309.

⁷⁴ Pinch 1994: 132.

tomu, od Staroga Kraljevstva ti su se plesovi smatrali grotesknim i sekularnim. O tome da su plesovi patuljaka bili dio pogrebnog procesa svjedoči pogrebna procesija faraona Sesostrisa I, vladara XII. dinastije. Započela je svirkom u pratnji patuljka koji je plesom tjerao zle duhove, izricale su se molitve te su se životinje prinosile na žrtvenom stolu.⁷⁵ Stari su Egipćani ples patuljaka u pogrebnoj ceremoniji smatrali važnom prigodom i dobrim znakom za pokojnikov zagrobni život.

7.3. *Odjeća i frizure plesača i plesačica*

Plesačice Srednjeg Kraljevstva odijevale su se slično kao i one u Starom Kraljevstvu. Međutim, češće su nosile kratke suknje, vjerojatno jer su plesovi ovog perioda bili življi, fleksibilniji i atletski od strogih plesova u Starom Kraljevstvu.⁷⁶ Sličnost u odijevanju očituje se kroz prikaze plesačica u pogrebnim plesovima. Na slici 44 prikazane su dvije plesačice Srednjeg Kraljevstva odjevene u bijele haljine do gležnjeva i trake preko ramena, vrlo slično kao i u prikazima plesačica iz Starog Kraljevstva. Za razliku od plesačica Starog Kraljevstva, ove plesačice izvode akrobatske elemente koji su zastupljeni u pogrebnom plesu, pa su ih najvjerojatnije teško izvodile s obzirom da nisu imale toliku slobodu pokreta u uskim bijelim haljinama. Češće su prikazivane u kratkim suknjama kako bi lakše izvodile akrobatske pokrete kao što je to prikazano na slici 45.

Plesačice ovog razdoblja također su, kao i one u Starom Kraljevstvu nosile dugačke repove s kuglicom na kraju. Neke su nosile dugačku kosu, s tri ravnomjerne pletenice (slika 44), iako je ovaj stil bio rjeđe zastupljen. Na slici 46 prikazane su plesačice s neobičnim frizurama, naime, kosa je raspoređena tako da je podignuta u čvrstu, okruglu punđu, te takvim oblikom podsjeća na krunu kralja Gornjeg Egipta.

Plesačice Srednjeg Kraljevstva nosile su uske narukvice na rukama i nogama, kao što je to prikazano na slici 44. Također su nosile i bogato ukrašene, šarene ogrlice, prikazane na slici 40.⁷⁷

⁷⁵ Lexova 1935: 37-38.

⁷⁶ Bleiberg 2005: 68-69.

⁷⁷ Lexova 1935: 60.

Muški plesači su također nosili kratke suknje, često zaobljene u prednjem dijelu, nalik pregačama (slika 47). Međutim, dva plesača s lijeve strane prikazani su kao da nose kratke uske hlače. To je zapravo obmana prouzrokovana slikarovom pogrešnom ilustracijom prednjeg zaobljenog dijela suknje. Muški plesači najčešće su bili ćelavi. Što se tiče nakita, rijetko kad su nosili nakit, a najčešće bi to bila uska ogrlica ili narukvice na rukama i nogama.⁷⁸

7.4. *Glazbeni instrumenti*

Plesne izvedbe u Srednjem Kraljevstvu najčešće su bile praćene pljeskanjem ruku, pucketanjem prstima, ritmičnim uzvicima i pjesmama. Također, kao i u Starom Kraljevstvu, pojedini glazbeni instrumenti bili su pratnja plesnim pokretima. Što se tiče najjednostavnije pratnje, pljeskanje rukama se izvodilo na dva različita načina.⁷⁹ Prvi način je pljeskanje nepotpuno zatvorenim, odnosno zaobljenim dlanovima. Prilikom takvog pljeskanja dobiva se dublji zvuk. Drugi način je pljeskanje ispruženim dlanovima koji daje visoki, glasniji zvuk. Takav način sjenčanja boje zvuka primijenjivali su stari Egipćani. Na steli koja se datira u XII. dinastiju nalaze se svirač na harfi, plesačice i troje ljudi koji u klečećem položaju plješću plesačicama. Prva dva ritmičara plješću jednakim načinom, dok treći različito od njih, što ukazuje da se ovdje radi upravo o takvom načinu dobivanja boje zvuka.⁸⁰

Jedan od najčešćih instrumenata koji su se koristili u ritualnim plesovima bile su udaraljke, prikazane na slici 48, koje su pronađene u grobnici XII. dinastije.

Za vrijeme Starog i Srednjeg Kraljevstva koristili su se i takozvanom hironomijom, odnosno, davanjem znakova pokretima ruku i prstiju. Upravo su se takvim načinom najvjerojatnije određivali tonski intervali glazbe te ritam pojedine plesne izvedbe.

⁷⁸ Lexova 1935: 62.

⁷⁹ Maletić 2002:97.

⁸⁰ Isto.

8. NOVO KRALJEVSTVO

Nakon perioda Srednjeg Kraljevstva u Egiptu je uslijedilo II. međurazdoblje, odnosno vladavina Hiksa za koje se pretpostavlja da traje od 1650. do 1550. godine prije Krista. Selidba semitskih naroda, među kojima su Hiksi započela je još za vrijeme XII. dinastije. To je bio dugotrajan proces koji je za vrijeme XIII. i XIV. dinastije rezultirao dominacijom Hiksa na području delte, a oko 1650. godine prije Krista potpunom vlašću Hiksa u cijelom Egiptu. Njihovom vladavinom propadaju XIII. i XIV. dinastija, te se uspostavlja nova prijestolnica Avaris. XV. dinastija često se u historiografiji naziva i vladavina Velikih Hiksa, a XVI. dinastija vladavina Malih Hiksa. Istovremeno se na jugu Egipta, sa središtem u Tebi formirala opozicija lokalnih egipatskih vladara XVII. dinastije. Oni pokušavaju ratom osloboditi cijeli Egipat od vladavine Hiksa, a tebanskom vladaru Ahmosisu nakon dugotrajnih borbi 1550. godine prije Krista to i uspijeva.⁸¹ Ahmosis je osnovao novu, XVIII. dinastiju, s kojom započinje Novo Kraljevstvo (1550.-1069. pr. Kr.) - razdoblje najveće egipatske moći.⁸²

Razdoblje Novoga Kraljevstva obuhvaća vladavinu faraona od XVIII. do XX. dinastije. Za vrijeme XVIII. dinastije Egipat je dosegnuo vrhunac moći te se njegov teritorij proširio osvajачkim ratovima faraona Tutmozisa I. i Tutmozisa III. Za vrijeme Tutmozisa III. Egipat je postao najveći imperij svijeta. Pod egipatsku vlast tada su pali narodi Sirije, Nubijci, plemena Sudana i mnoge druge još neodređene etničke skupine. Ovo je najsjajnije i najpopularnije razdoblje egipatske povijesti čija se moć i prosperitet očituje kroz gospodarstvo, religiju, arhitekturu, umjetnost i kulturu.

Upravo je populacija novih naroda osvojenih zemalja imala veliki utjecaj na sve vrste umjetnosti u Novom Kraljevstvu. To se u velikoj mjeri odražava i na ples, koji se u ovom periodu bitno razlikuje od plesova Staroga i Srednjega Kraljevstva. Uz stare plesne forme, plesovi Novog Kraljevstva odlikuju se većinom novim elementima te poprimaju sve veću slobodu. Osim najčešćih religioznih i pogrebnih plesova, novost su i svjetovni plesovi koje izvode profesionalni plesači. Također, pojavljuju se i plesovi erotskih obilježja koji su najvjerojatnije preuzeti od stranih plesača. Kao potencijalna ishodišta ovih plesova u obzir

⁸¹ Shaw 2000: 218.

⁸² Idem 2000: 481.

dolaze Nubija, libijska plemena i levantski prostor s kojima Egipćani dolaze u kontakt prilikom osvajanja.

8.1. *Ples u pogrebnom kultu*

Uz *khener* i *muu* plesačice i plesače, bitan dio pogrebnih procesija činile su i narikače. Zastupljene su i u Starom i Srednjem Kraljevstvu, kada je njihov sakralni ples bio većinom pantomimski prikaz tuge i oplakivanja. U Novom Kraljevstvu prikazi naricanja i gestikulacije nalikuju urlanju, vrištanju i grčevitim pokretima tijela. Narikače su prikazane kako bacaju prašinu na glave, plaču, grebu svoja lica, udaraju se o prsa, čupaju za kosu te zauzimaju stavove koji predstavljaju žalovanje.⁸³ Nakon pokopa, u kući pokojnika ponavljaju naricanje i izvode pogrebni ples uz tamburin. Takvo oplakivanje nije bio samo izljev emocija, već je predstavljalo važan dio pogrebnog rituala. Narikače su preuzimale ulogu božica Izide i Neftide, dok su muški izvođači oponašali Anubisa - boga podzemlja, Hora i ostatak božanske hijerarhije. Pokojnik je u tom slučaju bio identificiran kao bog Oziris.⁸⁴ Takve plesačice bile su čiste, i sva kosa s tijela morala je biti uklonjena. Slika 49 prikazuje skupinu narikača u grobnici Ramzesa II. u Tebi (XIX. dinastija). Obučene su u duge haljine, nekolicina njih golih prsa. Zauzimaju pozu koja je karakteristična za naricanje, s podignutim rukama i glavama, dok su ispod njihovih očiju nacrtane isprekidane crte, koje najvjerojatnije prikazuju suze.

U grobnicama Novoga Kraljevstva pojavljuju se plesne scene banketa. Naime, žene su prikazane kako plešu i sviraju ispred pokojnika i njegove obitelji na gozbama, onako kako se, vjerovali su, vječno ponavljalo u zagrobnom životu.⁸⁵ Dio takve pogrebne scene prikazan je na zidu grobnice Nebamun u Tebi, XVIII. dinastije, najvjerojatnije za vrijeme faraona Amenofisa III (slika 50). U gornjem registru elitni gosti sjede u svečanoj odjeći. Služi ih gola djevojka čije tijelo je ukrašeno narukvicama i pojasom oko struka. Ispod njih se nalaze košare pune vinskih boca, što ukazuje da se radi o gozbi. U donjem registru nalaze se četiri žene u sjedećem položaju, jedna od njih svira flautu, dok ostale tri daju ritam pljeskanjem ruku. Desno od njih plešu dvije gole mlade plesačice. Na sebi imaju nakit i pojas oko struka. Moguće je da se njihovi vijugavi pokreti sastoje od elemenata trbušnog plesa, ali u svakom

⁸³ Graves-Brown 2010: 94.

⁸⁴ Idem 2010: 95.

⁸⁵ Spencer 2005: 1-2.

slučaju, prisutni su erotski naboj i sloboda kretanja. Vlasnik grobnice, odnosno pokojnik, bio bi prikazan pred svojim gostima. Vinom, glazbom i plesom su zazivali božicu Hator koja je čuvala prag između ovoga i drugoga svijeta te olakšavala pokojniku prolaz u zagrobni život.

8.2. *Ples u kultu boga Amona-Rea*

Većina obreda egipatske religije održavana je unutar samoga hrama, u kojima je samo svećenicima i faraonu bio dopušten ulaz, pa bi hramski plesači i svirači nastupali samo pred očima svećenika i bogova kojima su služili. Ostali Egipćani su mogli gledati plesove u čast bogovima na vjerskim festivalima, koji su često bili formirani kao procesije. U tim procesijama standardna procedura je bila da se iz egipatskih kulturnih hramova prenosi božja slika u lađama-nosiljkama u vrijeme važnijih gozbi, najčešće do hrama istog božanstva u drugom gradu, a plesači i akrobati bili su bitan dio takvih ceremonija.⁸⁶

Kult boga sunca također je bio uvelike povezan s plesom. Za stare Egipćane Amon je bio misteriozni bog stvoritelj čije ime je značilo "skriveni". Najčešće je prikazan kao bradati muškarac koji nosi duguljastu kapu ukrašenu perjem. Tijekom Srednjeg Kraljevstva, Amon je postupno postajao glavni bog tebanskog područja. U Novom Kraljevstvu, Amon je spojen s tvorcem, bogom sunca Re. Amona-Rea su tada Egipćani štovali kao kralja svih bogova i tvorca svijeta.⁸⁷

Svečanost kulta boga sunca započinjala bi u njegovom hramu u Karnaku. Nosile bi se bogato ukrašene lađe-nosiljke u čast Amona-Rea, njegove supruge Mut i sina Khonsua. Na čelu povorke bili su svećenici i vojnici, a iza njih skupine ljudi koje bi nosili lađu uz obale Nila. Skupine crnih plesača plesali su, tresući i vrteći štapove u rukama, a na sebi su nosili životinjsku kožu i imali velike naušnice. Na kraju povorke dolazili su glazbenici koji bi svirali sistre te pjevači.⁸⁸ Povorka je na odredištu u Luksoru bila dočekan s velikim počastima, a zanimljiv dio predstavljale su akrobatske plesačice, koje bi savijale tijela unatrag, jedna za drugom, tako tvoreći element koji se u gimnastici naziva "most". Upravo takva plesna scena nalazi se na zidu Crvene kapelice kraljice Hatšepsut, ujedno u hramu posvećenom Amonu u

⁸⁶ Spencer 2003: 117.

⁸⁷ Pinch 2002: 100.

⁸⁸ Maletić 2002: 66.

Karnaku, koji datira u XVIII. dinastiju (slika 51). Plesačice su izvodile takav akrobatski ples i bile su popraćene zvukovima sistruma i štapova. Vjerojatno nisu sudjelovale u samoj svečanosti, s obzirom na to da su bile članice harema Amonovoga hrama.

8.3. *Ples u kultu Ozirisa i Izide*

Među najpopularnijim božanstvima koja su štovali stari Egipćani su Oziris i Izida, božanski par o kojima postoje brojne legende i mitovi. Oziris je u početku štovan kao bog plodnosti i poljoprivrede, koji je vladao sa svojom sestrom Izidom dok ga njihov brat, bog Set, nije ubio. Nakon toga, odlukom bogova Oziris je uskrsnuo te postao bog podzemlja. Ikonografski je prikazan kao mumificirani kralj koji nosi *antef* krunu, a u rukama znamenje njegove vlasti, palicu i bič.⁸⁹ Koža mu je zelene ili crne boje, što simbolizira smrt i regeneraciju.

Izidu su najviše štovali zbog njezine uloge nakon Ozirisove smrti. Ona je bila božica ljubavi, plodnosti, te je često poistovjećena sa svim božicama kao velika božica majka. Smatrana je i velikom čarobnicom. Prikazivana je s kolutom na glavi koji je umetnut između dva kravlja roga, što ukazuje da je najviše poistovjećena s božicom Hator.

Egipćani su mit o Ozirisu i Izidi oživljavali u brojnim dramskim prikazivanjima koja su često sadržavala i plesne izvedbe. Festival Khoiak u čast Ozirisu slavio se četvrtoga mjeseca inundacije, kada se Nil počinje povlačiti a bogati usjevi počinju nicati, što se smatralo simbolom uskrsnuća.⁹⁰ Festival je slavio "misterije Ozirisa", ciklus mitova kojima su se prepričavali Ozirisovi smrt i uskrsnuće. U takvim izvedbama ritualnog plesa u čast Ozirisu, svećenik, prvi plesač ili glavni glumac bili su personifikacija boga. Jedna od izvedbi bila je ona koja bi oponašala sukob između Ozirisa i Seta, a svrha tih ceremonija bila je da se pomoću plesa i glazbe dočaraju Izidina patnja i traženje njezinog umrlog supruga te njegovo uskrsnuće. Plesne izvedbe bile su sastavni dio godišnjih svečanosti kada rijeka Nil počinje bujati, a početak tog događaja označavala je pojava "Izidine zvijezde" na nebu, odnosno

⁸⁹ Pinch 2002: 178.

⁹⁰ Teeter 2011: 58.

zvijezde Sirius. Za vrijeme te svečanosti plesačice su oponašale tužnu Izidu i njezinu potragu za Ozirisom.⁹¹

Jedno od popularnijih rituala plodnosti je obred posvećenja i žrtvovanja bika Apisa, koji se smatrao jednom od inkarnacija boga Ozirisa. Za vrijeme takve ceremonije, koja je trajala tjednima, Apisa bi proglasili svetim i čuvali u posebnom svetištu na obalama Nila. Zatim bi za vrijeme mladoga mjeseca u svečanoj povorci bio doveden do Ozirisovog hrama u Memfisu. Povorka bi bila popraćena glazbom i plesom. Naime, svećenstvo bi cijelim putem u povorci plesalo žrtveni ples oko svetoga bika.⁹² Nakon što bi bio dočekan i uveden u hram, grupe svećenika i plesačice hrama plesom i pantomimom oponašali bi Ozirisovo rođenje, njegove pustolovine i ljubavnu vezu s Izidom.

Jedna od važnijih svečanosti za vrijeme Sed⁹³ festivala bila je postavljanje stupa *djed*. Stup je jedan od simbola boga Ozirisa, točnije predstavljao je kralješnicu boga, a njegovo podizanje simboliziralo je Ozirisovo uskrsnuće.⁹⁴ *Djed* je bio izrađen od drveta i omotan klasjem žita. U grobnici Keruefa, XVIII. dinastije u Tebi, prikazani su glazbenici i plesači tijekom podizanja *djed* stupa (slika 52). U gornjem registru nalaze se glazbenici koji pjevanjem i pljeskanjem ruku slave podizanje stupa, dok se u donjem registru nalaze plesačice i plesači koji plešu sa podignutim rukama iznad glave. Najbitniji dio Sed svečanosti bio je žrtveni ples samoga faraona kojim je odavao počast Ozirisu. Faraon bi se užurbano kretao, a takvim je plesom izražavao svoje približavanje božanstvu. Također u ruci je nosio posudu s vodom, čime je simbolizirao svoju odanost Ozirisu. Nakon plesa faraona, plesao je i njegov prijestolonasljednik, a zatim bi takav ritualni ples ponavljao i čitav dvor. Ovakvi su ritualni plesovi u sebi sadržavali puno pantomimskog plesa, što se smatra posebnim načinom plesnog izražavanja.⁹⁵

⁹¹ Maletić 2002: 71.

⁹² Maletić 2002: 71.

⁹³ Festival povodom kojeg se slavilo obnavljanje moći faraona

⁹⁴ Teeter & Johnson 2009: 28.

⁹⁵ Maletić 2002: 75.

8.4. *Ples u Besovu kultu i ples patuljaka*

Kult boga Besa bio je iznimno popularan u Novom Kraljevstvu. Štovan je ponajprije kao zaštitnički bog, koji je poprimio magijsko djelovanje. Najviše je nalaza kipića i figurica Besa u plesnom stavu kako drži tamburin, primjerice drvene figurice iz Tebe oko 1500. godine prije Krista (slika 53). Besove su statue najčešće zastupljene u privatnim kućama gdje je prikazivan i na namještaju.

Predmetni izvori svjedoče kako su plesni patuljci bili često u pogrebnim procesijama, i to na samom ulazu u grobnicu. Patuljci bi izvodili takozvane oproštajne plesove, jer se odlazak pokojnika s ovoga svijeta povezivao sa zalaskom sunca i njegovim noćnim putovanjem na drugi svijet. Zbog njihovog niskoga rasta, patuljci su simbolizirali mladost, pa tako i sunce koje nikada ne stari.⁹⁶ Prema tome, njihova je prisutnost na pogrebima naglašavala ideju ponovnog rađanja i pomlađivanja pokojnika.

Patuljci su također plesali na pogrebima svetih bikova, Apisa i Mnevisa, koji su usko povezani s ponovnim rođenjem Ozirisa i boga sunca.

8.5. *Heby ples*

Ono što je *iba* ples u Starome i Srednjem Kraljevstvu, to je *heby* ples u Novom Kraljevstvu. Naime, radi se o istoj vrsti plesa, koja se u Novom Kraljevstvu izvodila za pokojnika u vrijeme banketa, pred mnoštvom gostiju i članova obitelji koji su također mogli uživati u plesnoj izvedbi.⁹⁷ Za razliku od ranijih razdoblja, u Novom se Kraljevstvu ovaj ples izvodio pred većom skupinom muškaraca i žena. Tijekom razdoblja originalna forma se nije mijenjala, ali su u Novom Kraljevstvu uvedeni življi i slobodniji elementi, poput akrobatskog savijanja tijela u most, te dodirivanje tla glavom. Također, u Novom Kraljevstvu ples je bio popraćen i glazbom uz instrumente poput lutnje.

⁹⁶ Redford 2001: 358.

⁹⁷ Bleiberg 2005: 79-80.

8.6. *Utjecaj i uloga stranaca u plesu*

Egipćani su općenito imali malo interesa za tuđe kulture. Međutim, pojedine korisne izume i novosti drugih naroda Egipćani su preuzeli.⁹⁸ Priljev stranaca tako je utjecao i na ples te unošenje novih plesnih elemenata, ali i stranaca koji su sudjelovali u religioznim, pogrebnim i svjetovnim plesovima. Još od razdoblja Starog Kraljevstva postoje zapisi o dolasku stranih plesača s juga Afrike, u prvom redu patuljaka, koji su svojim svjetovnim plesovima zabavljali Egipćane, ali i sudjelovali u pogrebnim procesijama. Nadalje, za vrijeme Novoga Kraljevstva Nubijci, čiji teritorij postaje egipatski, bili su bitan dio religijskih procesija poput Opet i Heb-sed festivala.

U mnogim grobnicama Novoga Kraljevstva prikazane su plesne scene pogrebnih gozbi, u kojima često sudjeluju i nubijske plesačice i sviračice. Prepoznatljive su po posebnim frizurama i tamnijoj koži, kao što se prikazuje na slici 54 iz grobnice Djeserkaresonb, XVIII. dinastije u Tebi. Na slici u sredini nalazi se mala nubijska plesačica koja se razlikuje od egipatskih glazbenica. Naime, te razlike vidljive su po njezinoj kratkoj frizuri s malim pletenicama, te po tome što je gola, dok je većina egipatskih sviračica odjevena. Također, to što je prikazana kao manja, ne mora značiti da je mlađe životne dobi, već da je najvjerojatnije od manje važnosti nego egipatske žene.

Na slici 55 grobnice Kheruefa u Tebi XVIII. dinastije, prikazana je ceremonija za vrijeme Sed festivala s dva reda plesačica i glazbenika. Najvjerojatnije su to libijske plesačice koje plešu u dosad neprepoznatljivim položajima, što ukazuje na uvođenje novih, stranih elemenata u plesu. Naime, glave su im spuštene i gledaju prema gore, dok pojedinim plesačicama glava gleda prema podu, a dugačka kosa prekriva im lice. Ruke su im spuštene do poda ili tvore pravi kut u ravnini bokova. Ovakvi plesni pokreti najvjerojatnije su se teže izvodili, a plesačice su morale biti vrlo fleksibilne.

8.7. *Obrazovanje plesača i plesačica*

Plesno obrazovanje se, naročito za vrijeme Novog Kraljevstva, stjecalo u posebnim umjetničkim školama koje su u prvom redu bile vezane uz hramove božanstava. Najpoznatija takva škola nalazila se u Memfisu. Naime, uz profesionalne plesačice, i egipatsko svećenstvo,

⁹⁸ Raqs Sharqi Society 2015.

koje je također često sudjelovalo u kulturnim plesovima, obrazovalo se u takvim školama. Za plesne skupine su najčešće obrazovane žene, iako je bilo i muških plesača u hramovima. Međutim, za razliku od žena, nisu bili izloženi toliko strogoj plesnoj naobrazbi.⁹⁹

Kultovi nekih božanstava zahtijevali su izrazitu tjelesnu spremnost i umijeća za izvođenje kompleksnijih pokreta u plesu. Plesačice u hramovima su pjevale i plesale pred kipovima bogova, kao što je to bila praksa haremskih plesačica pred svojim gospodarima. U Novom Kraljevstvu sakralni i profani plesovi se međusobno nadopunjuju, a ne razlikuju kako je to bio slučaj za vrijeme Staroga i Srednjega Kraljevstva. Hramske plesačice počinju nastupati na svečanostima svjetovnog značenja, a haremske žene, odnosno zabavljačice profanog plesa sudjeluju u ritualnim plesovima.¹⁰⁰

8.8. *Odjeća i frizure plesača i plesačica*

Uobičajena odjeća za plesačice u Novom Kraljevstvu bila je dugačka haljina koja je imala dugački plašt širokih ili uskih rukava.¹⁰¹ Haljina ispod plašta često je bila vezana pojasom kao što je to prikazano na slici 56. I haljina i plašt bili su često nabrani. U ovom razdoblju mnoge plesačice nosile su samo pojas oko struka, te su tako plesale gole. Na već spomenutoj slici 50 iz grobnice Nebamun prikazane su dvije gole plesačice. Naime, gola ženska tijela često su se prikazivala na reljefima i zidovima grobnica, pogotovo onih plesačica koje su sudjelovale u pogrebnoj procesiji. Egipćani su smatrali kako pogrebi sadržavaju erotske elemente koji vode do začeca i ponovnog rođenja u zagrobnom životu.¹⁰² Nošenjem pojasa oko struka često su se naglašavali pokreti kukovima, kao što i danas trbušne plesačice imaju marame oko struka sa zveckavim novčićima ili perlicama.

Plesačice ovoga razdoblja su češće mijenjale stilove frizura. Iako su i dalje bile zastupljene kratko podšišane frizure, plesačice su nosile i dugačke perike koje su prekrivale leđa, ramena i čelo (slika 54). Također, nosili su se repovi s resicama na kraju, kao i dugački

⁹⁹ Maletić 2002: 104.

¹⁰⁰ Idem 2002: 105.

¹⁰¹ Lexova 1935: 58-59.

¹⁰² Bleiberg 2005: 69.

repovi s kuglicama, kao što je to slučaj frizura ranijih razdoblja. Mnoge egipatske plesačice imale su frizure u obliku boba, s resicama na vrhovima (slika 50).

Plesačice Novog Kraljevstva prikazivane su s mnoštvom nakita, poput bogato ukrašenih širokih i uskih ogrlica, dodataka u kosi kao što su cvijeće i lotusi, te narukvicama na rukama i nogama. U ovom razdoblju plesačice i sviračice u kosi imaju neobičan ukras; radi se o predmetu u obliku stošca koji je izrađen od polučvrste masne tvari, zasićen mirisom, učvršćen na vrhu glave, te se tako otapa i cijedi niz kosu i haljinu.¹⁰³ Takav nakit prikazan je na slici 57.

Većina egipatskih muškaraca nosili su kiltove, odnosno kratke suknje kao odjeću kako u svakodnevnicu, tako i u plesu. Ponekad su nosili i pojaseve na suknjama koji su sadržavali resice.¹⁰⁴ Ovakvi dodaci naglašavali su ljepotu pokreta te bi ih proširili. Muška plesna odjeća neznatno se mijenjala tijekom svih razdoblja egipatske povijesti.

Muški plesači često su imali kratko očišane frizure. Također su, kao i plesačice, nosili uske kape u obliku pletenica s kuglicama na vrhovima, iako je to u pravilu bilo rijetko.

8.9. *Glazbeni instrumenti*

U Novom Kraljevstvu plesne su izvedbe bile praćene pljeskanjem ruku, ali uz instrumentalnu glazbu (slika 58). Naime, u ovom razdoblju ne koristi se više hironomija već bitnu ulogu pratnje u plesu imaju glazbeni instrumenti. Najčešći instrumenti bile su harpe, frule, tamburini, te glazbeni instrumenti koji dotad nisu bili prikazivani: lutnja i lira. Također, neobičan instrument pratnje bili su veliki bubanj i bumeranzi koje su u plesu koristili Libijci i druge strane, crnačke skupine plesača i svirača. Bubanj je i u prastara vremena bio sveti instrument, koji se u kulturnim plesovima u kasnijim razdobljima koristio u kultu božice Izide te boga Besa, koji je više puta i prikazan s bubnjem u ruci. Rjeđe su se koristili puhački instrumenti jer je puhanje kočilo disanje te tako vrlo brzo umaralo plesača.

Tijekom izvođenja kulturnih plesova u čast božice Hator najpopularniji instrument je bio sistrum. Više je bio magičan nego glazbeni instrument, jer je svojim zvukovima tjerao zle

¹⁰³ Lexova 1935: 61.

¹⁰⁴ Isto

duhove. Prikazan je na fragmentu reljefa koji datira u XVIII. dinastiju, za vladavine Horemheba (slika 59). Ovaj fragment prikazuje žensku sviračicu, koja u desnoj ruci trese sistrum, dok lijevu podiže kao znak hvaljenja.¹⁰⁵ Česti instrument bile su i udaraljke. Primjer na slici 60 je izrađen od slonovače, oko 1300. godine prije Krista u Tebi. Ispod svake ruke prikazano je kravlje lice božice Hator.

¹⁰⁵ Teeter & Johnson 2009: 37.

9. KASNO RAZDOBLJE I VLADAVINA PTOLEMEJEVIĆA

Nakon razdoblja Novog Kraljevstva uslijedio je četrstogodišnji period (1069-664. pr. Kr.) vladavine stranih dinastija.¹⁰⁶ Naime, ovo razdoblje karakteriziraju promjene egipatske politike, društva i kulture pod vlašću Libijaca, koji su bili potomci libijske vojne aristokracije te Etiopljana, često poznati pod nazivom "vladari dvostruke kobre". 663. godine prije Krista u Egipat upadaju Asirci te ruše etiopsku dinastiju. Uspostavljanjem XXVI. dinastije započinje kasno razdoblje egipatske povijesti kada vladaju Asirci i Perzijanci sve do Aleksandra Velikog. Nakon smrti Aleksandra Velikoga na vlast dolaze Ptolemejevići koji sve više unose grčku kulturu u Egipat, ali se i dalje grade hramovi u egipatskom stilu.

Od kasnog razdoblja, pa sve do grčko-rimskih vremena do 395. godine poslije Krista, slava faraonske civilizacije postupno je slabjela. U takvim uvjetima, umjetnost se bez stvaralačke inspiracije počela oponašati. Za vrijeme saiske dinastije poticala se obnova svih starih formi, pa su sada umjetnici pokušavali reproducirati scene iz daleke prošlosti. Osobito im je uzor bilo razdoblje Staroga Kraljevstva.

Slikovni prizori plesa u ovom razdoblju postali su rijetki, ali se spominju u tekstovima, himnama i pjesmama na hramovima u Edfuu, Esni, Denderi i Fileu. Senzualni i radosni plesovi koji su se u Novom Kraljevstvu izvodili na svjetovnim gozbama u kasnim razdobljima postaju dio ritualnih izvedbi na svetim i javnim festivalima u čast božanstava.¹⁰⁷

9.1. *Ples u pogrebnom kultu*

Iako su izvori o pogrebnim plesovima u kasnijim razdobljima egipatske povijesti vrlo rijetki, ipak se iz jedne narodne priče saznaje o pogrebnim procesijama. Naime, priča je vezana uz Petubatisa III, lokalnog princa koji šalje poruku velikom broju prinčeva u egipatskim gradovima da sudjeluju u pogrebnoj procesiji za umrloga kralja Jenharu (XXVII. dinastija).¹⁰⁸ Princ istočnog područja, Peklul, zatim daje naredbe svom sinu:

¹⁰⁶ Shaw 2000: 330.

¹⁰⁷ Cohen 1998: 486.

¹⁰⁸ Lexova 1935: 67.

Moj sine, Pemu, idi i vidi.... Postrojbe iz istočne zemlje, pripremi ih s njihovim opasačima i mirhom, sa službenicima hrama, gospodarima ceremonije i plesačima, koji često posjećuju sobe za balzamiranje. Neka plove brodom do Per-Oziris, dopusti im da prenesu (tijelo pokojnika) Oziris, kralja Jenharrou do sobe za balzamiranje, neka ga balzamiraju i organiziraju predivan i veliki pogreb za njega kao što je bio organiziran i za Hapija (veliki Apis) i Merwer (grčki Mnevis), kralja bogova. (Lexova 1935: 67-68)

Herodot je također posvetio i odlomak u kojem opisuje egipatske narikače tijekom pogrebne procesije:

Žalobne pjesme i pokopi kod njih su ovakvi: umre li u nekoj kući kakav cijenjen čovjek, sva ženska družina iz te kuće namaže blatom glavu i lice, a zatim ostave mrtvaca u kući i kruže gradom udarajući se u grudi, te s haljinama svezanima ispod njedara pokazuju dojke, dok ih prate sve rođakinje. Na drugoj se strani udaraju u prsa muškarci koji su potpasani na isti način. Kad to obave, nose mrtvaca na balzamiranje.¹⁰⁹ (Hdt. II, 85)

Kod pogrebnih običaja narikače su urlale i grčevito kretale čitavo tijelo, što bismo ovdje mogli povezati s tim da prilikom smrti ugledna čovjeka sve ukućanke kruže gradom, udaraju se u prsa i tako na neki način izražavaju žalovanje nad pokojnikom. Iza pokopa, to naricanje se ponavlja u kući pokojnika gdje se izvodi takav posmrtni ples uz tamburin (tjeraju se zli duhovi iz blizine pokojnika).

9.2. Ples u ostalim kultovima

Egipćani su u svojoj mitologiji i kultu sinkretizirali više sporednih božanstava s glavnim. Takav je slučaj bio i s božicom Hator kojoj su s vremenom spojili s božicom Bastet u njezinom svetištu u Bubastisu. Bastet je bila božica radosti, plesa, ljubavi, majka kraljeva, ali se opisivala i kao osvetnica, božica straha.¹¹⁰ Prikazivana je kao žena s mačjom glavom, štitom koji na sebi ima naslikanu glavu lava, te sistrumom u jednoj ruci. Ipak je u Kasnom razdoblju najviše bila štovana kao božica radosti, ljubavi i plesa, pa su se održavale svečanosti

¹⁰⁹ Herodot 2000: 191

¹¹⁰ Pinch 2002: 114.

u njezinu čast na kojima bi se nekoliko dana slavilo i plesalo. Takve svečanosti su sadržavale i orgijastičke obrede.¹¹¹

Grčki pisac Herodot opisuje kako su izgledale svečanosti u čast božici Bastet:

Kad putuju u grad Bubastiju, rade to ovako: u svakom čamcu plovi veliko mnoštvo i muškaraca i žena zajedno; neke žene imaju čegrtaljke i na njima sviraju, a muškarci cijelim putem izvode glazbu na frulama, dok ostale žene i muškarci pjevaju i plješću rukama. Kada se u toku plovidbe nađu pred nekim drugim gradom, dotjeraju čamac do kopna i postupaju ovako: neke žene rade ono što sam već naveo, druge plešu, a treće se ustaju i zadižu haljine. To ponavljaju kod svakog grada na obali rijeke. A kad stignu u Bubastiju, započinju svetkovinu prinošenjem velikih žrtava, i više se vina od grožđa potroši na toj svečanosti nego u cijelom ostatku godine. Kako tamošnji stanovnici kažu, okupi se ondje oko sedamsto tisuća muškaraca i žena, a da se djeca i ne broje.¹¹² (Hdt. II, 60)

Egipćani su za vrijeme svečanosti plovili Nilom i dolazili u grad Bubastis, koji je dobio ime po božici. Opisuje se tijekom ceremonije na kojoj su žene svirale udaraljka, muškarci svirali na frulama, a mnoštvo je pjevalo i davalo ritam pljeskanjem. U svakom gradu uz rijeku lađa bi pristajala te bi žene silazile i plesale, svirale i podizale svoje haljine pokazujući genitalije. Kada bi stigli u Bubastis, svečanosti u čast božice Bastet održavale bi se nekoliko dana, prinosile bi se žrtve, plesalo bi se, slavilo i pilo. Herodot ne opisuje kako su ti kulturni plesovi izgledali.

Herodot u sljedećem odlomku svoje druge knjige *Povijesti* govori i o svetkovinama u čast Izide koje su se održavale u gradu Busiridu, sjeverozapadno od Bubastisa:

Tako se to događa ondje, a već sam prije ispričao kako slave svetkovinu u čast Izide u gradu Busiridi. Nakon prinošenja žrtve svi muškarci i žene udaraju se u grudi, a radi se doista o mnogim desecima tisuća ljudi: a zašto se udaraju, ne smijem kazati. Karani koji žive u Egiptu čine to isto, samo još u većoj mjeri, i ranjavaju sebi čela mačevima, pa je po tome očito da su stranci a ne Egipćani.¹¹³ (Hdt. II, 61)

¹¹¹ Ions 1985: 103.

¹¹² Herodot 2000: 182.

¹¹³ Isto.

Svečanosti u čast božice Izide su se slavile tako što su se kao i u ranijim razdobljima, oponašali mitovi i legende vezani uz Izidu i njezinog božanskog supruga Ozirisa. Moguće je da su muškarci i žene, udarajući se u grudi, simbolizirali Izidinu patnju nakon smrti Ozirisa. Također, spominju se stranci, odnosno Karijci. Oni su bili stanovnici Karije koja se nalazi u zapadnoj Anadoliji duž obale Egejskog mora. U tu istu regiju spada Herodotovo mjesto rođenja, Halikarnas, pa je moguće da je Herodot obratio pozornost na to kakvi su običaji kod stranaca u Egiptu, odnosno njegovog naroda. Stranci te običaje shvaćaju ozbiljno i u principu ekstremnije nego Egipćani.

10. ZAKLJUČAK

10.1. Ples u pogrebnom kultu

Izvori svjedoče da je već u 5. tisućljeću prije Krista ples bio jedan od važnijih i najčešćih oblika društvene interakcije u Egiptu. U neolitiku dolazi do razvoja i društvenih promjena, u prvom redu do porasta populacije pa tako i naselja, razvoja poljoprivrede, nastanka rituala i kultova, pri čemu ples postaje važan čimbenik. Najviše nalaza s prikazima plesa pronađeno je na keramičkim posudama i figuricama koje su bile dio grobnog priloga. Za vrijeme Badari kulture prvi se put bilježi plesna figura – osoba podignutih ruku iznad glave sa savijenim dlanovima. Također to može značiti da se radi o jednoj vrsti plesa. Nakon analize ovih nalaza utvrđuje se kako su plesne figure prikazane pojedinačno, u paru ili više njih. Prikazi plesnih figura su kroz sva razdoblja preddinastičkog Egipta uglavnom isti ili slični. Na brojnim nalazima plesačice i plesači su naslikani na lađama. Prema tome, najvjerojatnije su bili dio pogrebne procesije, s obzirom na to da su za stare Egipćane lađe bile vrste prijevoza pokojnika s ovog u zagrobni svijet. U konačnici, zaključak je da je ples u preddinastičko doba bila aktivnost koja je usko povezana s religijom, napose pogrebnim kultom, te je kao takav ispunjavao svakodnevni život starih Egipćana.

Plesne scene preddinastičkog razdoblja su uglavnom iste, dok u Starom Kraljevstvu poprimaju veću važnost i kompleksnost pokreta. Takve scene u grobnicama i hramovima ističu važnost pogrebnog i kulturnog plesa. Pogrebni plesovi su imali točno određen slijed izvođenja koraka, kojima je karakteristika čistoća pokreta i strogost, a danas su vidljivi u klasičnom baletu. Vjerojatno je svaki pokret ili plesni stav simbolizirao neke dijelove pogrebne procesije koji imaju religiozno značenje, poput onoga gdje plesačice tvore hijeroglif *akhet*, koji je označavao "horizont", a simbolizirao je svakodnevno rođenje i smrt sunca. Koliko je ples bio važan za Egipćane, ističe i podatak da su znakovima označavali vrste plesova te kako i gdje se izvode.

Popularnost ovih plesova očituje se i u postojanju posebnih plesnih skupina i njihovoj organiziranosti. Od Staroga Kraljevstva formirale su se posebne, profesionalne plesne skupine koje su plesale u pogrebnim procesijama, te su od početka V. dinastije dobile naziv *khener*. U ovom razdoblju svi članovi *khenera* bile su žene, a označene su naslovima poput "nadglednik" ili "inspektor", što ukazuje na postojanje organiziranosti unutar grupe.

S vremenom su se usavršavali pokreti ruku, nogu i glave te su nastajale nove forme plesnih pokreta koje su se izvodile u kulturnim obredima. Također, sve je veća svjesnost o važnosti tjelovježbe i fizičke snage potrebna u plesnim izvedbama.

Plesovi Srednjeg Kraljevstva zadržali su stare oblike, ali su poprimili i nove karakteristike. Sve više akrobatskih elemenata se uvodi u plesne izvedbe pogrebnih ceremonija. Također, u ovo razdoblje sve više se cijeni tjelesna izdržljivost i snaga te zahtjevnije plesne vještine. Plesačice važnost pridaju vitkosti tijela i fleksibilnosti, pa se smatra da su se bavili tjelovježbom. Pogrebni plesovi često sadrže elemente akrobatskog plesa. Osim *khener* grupa, postojali su i *muu* plesači koji su također izvodili plesove u pogrebnim procesijama. Grupe su uvijek činili muški plesači, s prepoznatljivim duguljastim kapama. Izvodili su plesove kojima su simbolično izražavali sudjelovanje u pokojnikovom putovanju u zagrobni život.

Za razliku od strogih plesova u Starom i Srednjem Kraljevstvu, plesovi Novog Kraljevstva očituju se pojavom svjetovnog karaktera. Iako su pogrebni plesovi i plesovi u kultu božanstava i dalje najpopularnije vrste, u ovom razdoblju se pojavljuju i svjetovni plesovi koji poprimaju i erotska obilježja, a izvode ih profesionalni plesači i plesačice. Naime, uvodi se sve više akrobatskih, senzualnih i ekstatičnih obilježja koji ostavljaju posljedice na pogrebne plesove.

Pogrebni plesovi ovoga razdoblja više nemaju strogo određene forme, već postaju puno slobodniji. Sloboda tih plesova očituje se u tome da se prikazuju na svjetovnim svečanostima i banketima. Na plesnim scenama u grobnicama brojni su prikazi narikača, kao posebne vrste koja sudjeluje u pogrebnoj procesiji. U Novome Kraljevstvu njihovo naricanje se intenzivira do razine urlanja, vrištanja, grebanja lica i grčevitih pokreta tijela. Takvim stavovima i pokretima izražavaju svoje tugovanje za pokojnikom. Upravo je takvo tugovanje, odnosno naricanje, bilo bitan dio pogrebne procesije. Narikače su često simbolično oponašale božice Izidu i Neftidu kako tuguju za Ozirisom (pokojnikom). Također, u grobnicama ovog razdoblja pojavljuju se plesne scene pogrebnih gozbi kada su živi mogli kontaktirati mrtve. Nakon širenja egipatskog teritorija, priljev stranaca je utjecao na umjetnost, pa tako i ples Egipćana. Stranci su mogli sudjelovati u svim vrstama plesova, izvodeći ih na poseban način.

U Kasnom razdoblju prizori koji uključuju plesne izvedbe su rijetki, međutim, ponegdje se spominju u tekstovima, himnama i pjesmama, te u hramovima u Efu, Esni, Denderi i Fileu. Iako u ovom periodu Egiptom vladaju strane dinastije, Egipćani su i dalje gradili u egipatskom stilu i njegovali svoju kulturu. Slikovni prikazi plesnih izvedbi ovoga razdoblja su rijetki. Moguće je da su zbog toga pogrebni i kulturni plesovi ostali slični ako ne i isti. O tome nam svjedoče ne toliko brojni pisani izvori, poput Herodotove II. knjige *Povijesti* u kojoj opisuje pogrebnu procesiju u kojoj sudjeluju narikače. Od velike važnosti su i brojne narodne priče koje daju informacije o pogrebnim procesijama i plesačima.

10.2. Ples u ostalim kultovima

Brojni predmetni nalazi preddinastičkog Egipta mogu sugerirati da se radi o plesovima u kultovima božanstava. Naime, ukoliko je prikazano više plesača, oni su u istom plesnom držanju, s istim dodacima; na primjer, sve ženske figure imaju perja ili rogove u kosi. To ukazuje da se najvjerojatnije radi o kultu božice Hator, te da je ples sastavni dio obreda plodnosti. Također, njihov položaj prikazan na keramičkim posudama ili crtežima upućuje da se kreću u istom smjeru, istim ritmom i tempom. Okoliš Nila, flora i fauna, prikazani uz plesne figure mogu sugerirati da se radi o magijskom, ritualnom plesu koji može predstavljati oblik žrtvovanja kojim se moli bogove za plodnost zemlje.

Osim keramičkog posuđa i figurica, plesni prikazi nalaze se i u urezima na stijenama. Većina ih je na lokalitetima u istočnoj egipatskoj pustinji. Postoji jedinstveni fragment oslikanog platna koji prikazuje plesnu scenu koji datira u Nagada II. fazu, te zidni crtež u Hijerakonopolisu, koji odgovara Nagada III. fazi. Iako se radi o drugačijim materijalu predmeta na kojima je ples prikazan, nema razlike u prikazima plesnih figura. Na pojedinim plesnim scenama vidljivo je da se plesači drže za ruke te plešu u kolu. Plesovi u kolu često se vežu uz magijske obrede, a bili su bitan dio ceremonija i festivala.

Egipćanima je izrazito bila važna njihova vjera i štovanje raznih božanstava, kojima su davali počasti i žrtve na festivalima. Bitan dio tih festivala uključivalo je i plesne izvedbe, najčešće hramskih plesačica i plesača. Takve izvedbe u Starom, Srednjem i Novom Kraljevstvu često su bile popraćene pjesmom i glazbom. Hator je bila jedna od najpoznatijih božanstava koje su Egipćani slavili i obožavali još od preddinastičkog razdoblja, a festivali organizirani njoj u čast sadržavali su puno plesa i glazbe. Za razliku od pogrebnih plesova koji

obiluju strogo određenim koracima, ovakvi kulturni festivalski plesovi imali su izvjesnu slobodu u izvođenju pokreta, na koju su ukazivali neki akrobatski elemenati.

Osim kulturnih plesova u čast božici Hator, Egipćani su štovali još jedno božanstvo koje je povezano s plesom: patuljasti bog Bes. Naime, patuljci su bili popularni i cijenjeni u starom Egiptu, a osim što su sudjelovali u kulturnim plesovima na raznim festivalima, bili su dio pogrebnih procesija na kojima su plesali.

Za razliku od grupnih plesova, plesova u paru ili manjim skupinama koji su zastupljeni tijekom Staroga i Srednjega Kraljevstva, za vrijeme Novoga Kraljevstva razvija se improvizirani solo ples. To se najviše očituje za vrijeme Amenofisa III, što se najvjerojatnije i nastavlja u razdoblju Amarne i vladavine Ekhnatona, čija je monoteistička doktrina zagovarala radost, prirodnost, spontanost pa je najvjerojatnije i utjecala na slobodu plesnih pokreta, iako se ne može sa sigurnošću tvrditi zbog nedostatka informacija. Sve popularniji kulturni plesovi izvodili su se na svečanostima u čast božastava Amon-Rea, Besa, Izide i Ozirisa kao jednog od najpopularnijih kultova te Hator. Takvi plesovi su također poprimili nove, slobodnije akrobatske elemente.

U Kasnom razdoblju pisani i slikovni izvori plesa u ostalim kultovima su rijetki. Međutim, važan pisani izvor je Herodotova II. knjiga *Povijesti* u kojoj se opisuju svečanosti u čast božice Izide i Bastet. Da je ples nalik onome u prethodnim razdobljima, svjedoče nam i pokoji predmetni nalazi, na primjer jedan od brojnih sistruma pronađenih u ovom razdoblju, glazbenog kulturnog instrumenta koji datira u kasno ptolemejsko razdoblje, te na primjer, prikaz boga Besa na mamizima u Denderi oko 1. stoljeća pr. Kr.-1. stoljeća.

Iako je ples kroz sva razdoblja egipatske povijesti poprimao nove elemente koji su na kraju rezultirali slobodnim pokretima u plesnom izvođenju, svrha pogrebnih i plesova u kultovima božanstava ostala je nepromijenjena. U pogrebnim procesijama simbolika plesnih izvedbi omogućavala je pokojniku nesmetano putovanje u zagrobni život, dok su plesovi u kultovima božanstava, koji su se najčešće izvodili na festivalima i u hramovima, bili sredstvo komunikacije s bogovima i kao jedan od načina prinošenja žrtve. Oslikavajući grobnice plesnim scenama Egipćani su naglašavali važnost plesa kao bitan dio zagrobnog života pokojnika.

Stari Egipćani su razvijali svjesnost potrebe za kretanjem i plesom. Kao i danas, plesom su se izražavale različite emocije. Isto tako, izražavala se duhovnost čovjeka koja se kultnim plesovima izjednačavala s bogovima. Iako se ne može točno rekonstruirati kojim slijedom pokreta su se plesovi izvodili, iz bogate egipatske kulture pisanih i slikovnih izvora može se zaključiti da je ples za Egipćane bio dio svakodnevnice ovozemaljskog i zagrobnoga svijeta, sredstvo komunikacije s bogovima i pokojnima, te najbitnije, način života.

11. SUMMARY

The sources show that as early as 5th millennium B.C. dancing was one of the most important and most common forms of social interaction in Egypt. The development and social changes during Neolithic, firstly population increase which led to the growth of settlements, development of agriculture, led to the origin of rituals and cults in which dance became an important factor. Most findings depicting dance were found on ceramic pots and figurines which were part of grave goods. First dancing figure was recorded during the Badari culture – hands with bent palms raised above the head.

Many dancing scenes on reliefs and walls of tombs of the Old Kingdom emphasise the importance of funeral dance for Ancient Egyptians. It is possible that such dances evolved from dancing performances of the pre-dynastic era, and that they formed into specified moves, performed during funeral processions, during the Old Kingdom. Egyptians held their religion and worship of many deities dearly, so tributes and sacrifices were offered to them on festivals. Important parts of those festivals were dancing performances, most commonly by temple's female and male dancers. Such performances were often accompanied with singing and dancing. The most well-known deities in whose honour dances were performed were Hathor, Amon- Ra, Bes, Bastet, Osiris and Isis.

The dances of the Middle Kingdom retained the old forms, but they also adopted some new characteristics. More and more acrobatic elements were introduced into dancing performances of funeral ceremonies and cult festivals. Also, during this time, physical fitness, strength and more demanding dancing skills started to be appreciated more. Female dancers started to attach importance to slenderness of the body and flexibility, so they started working out more.

The dances of the New Kingdom differ substantially from the dances of earlier periods. Albeit old dancing forms are performed, the dances changed and they became more complex. New elements emerged which are manifested in greater freedom of dance moves. Albeit funeral and cult dances remained the most popular types, this period also witnessed the emergence of secular dances which take erotic characteristics and which are performed by professional male and female dancers. Graphic displays of dancing performances during the Late Period are rare; however, they are sporadically mentioned in texts, hymns and songs and

the temples of Efu, Esna, Dendera and File. Albeit during the Late Period Egypt was ruled by foreign dynasties, the Egyptians still built in Egyptian style and cultivated their culture.

12. BIBLIOGRAFIJA

12.1. Literatura

- Allen 2005 James P. Allen, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, Society of Biblical Lit, Atlanta, 2005.
- Baumgartel 1960 Elise J. Baumgartel, *The Cultures of Prehistoric Egypt II*, Oxford University, London, 1960.
- Bleeker 1973 C. J. Bleeker, *Hathor and Thoth, Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion*, Brill, Leiden, 1973.
- Bleiberg 2005 Edward Bleiberg, *Arts and Humanities through the Eras, Ancient Egypt 2675-332 B.C.E*, Gale & Thomson, Farmington Hills, 2005.
- Boulanger 1966 Robert Boulanger, *Agyptische und Altorientalische Malerei*, Lausanne, Ed.Recontre, 1966.
- Breasted 1906 James Henry Breasted, *Ancient records of Egypt*, University of Chicago Press, Chicago, 1906.
- Brunner-Traut 1938 Emma Brunner-Traut, *Der Tanz in alten Ägyptischen nach bildlichen und inschriftlichen Zeugnissen*, J. J. Augustin Glückstadt, 1938.
- Dasen 1993 V. Dasen, *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*, Clarendon, Oxford. 1993.
- Edwards 1973 *The Cambridge Ancient History*, part 1, vol. II, edited by I. E. S. Edwards, S. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger. University Press, Cambridge, 1973.
- Fischer 2000 Henry George Fischer, *Egyptian Women of the Old Kingdom*, The Metropolitan Museum of Art, New York, 2000.

- Garfinkel 2003 Yosef Garfinkel, *Dancing at the Dawn of Agriculture*, University of Texas Press, Austin, 2003.
- Graves- Brown 2010 C. Graves-Brown, *Dancing for Hator: Women in Ancient Egypt*, Continuum, London, 2010.
- Herodot 2000 *Herodot, Povijest*, preveo i priredio Dubravko Škiljan, Matica hrvatska, Zagreb, 2000.
- Ions 1985 Veronica Ions, *Egipatska mitologija*, Otokar Keršovani, Opatija, 1985.
- Kassing 2007 Gayle Kassing, *History of Dance: An Interactive Arts Approach*, Human Kinetics, 2007.
- Kuhrt 1995 Amelie Kuhrt, *The ancient Near East: c. 3000- 300 BC*, vol. 1. Routledge, New York, London, 1995.
- Lange & Hirmer 1973 C. Lange & M. Hirmer, *Egipat: arhitektura, plastika, slikarstvo tokom tri milenija*, prev. J. Mesarović. Jugoslavija, Beograd, 1973.
- Lexova 1935 Irena Lexova, *Ancient Egyptian Dances*, Courier Dover Publications, New York, 1935.
- Lichtheim 1973 Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature, The Old and Middle Kingdoms*, Vol. 1, University of California Press, Los Angeles, 1973.
- Maletić 1986 Ana Maletić, *Knjiga o plesu*, Kulturno prosvjetni sabor Hrvatske, Zagreb, 1986.
- Maletić 2002 Ana Maletić, *Povijest plesa starih civilizacija*, Matica hrvatska, Zagreb, 2002.
- Manniche 1991 L. Manniche, *Music and Musicians in Ancient Egypt*, British Museum Press, London, 1991.

- Martin 1965 John Martin, *Introduction to the Dance*, Dance Horizons, Incorporated, New York, 1965.
- Midant-Reynes 2000 Beatrix Midant-Reynes, *The Prehistory of Egypt*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2000.
- Novak 1967 Grga Novak, *Egipat*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1967.
- Pinch 1994 Geraldine Pinch, *Magic in ancient Egypt*, British Museum Press, London, 1994.
- Pinch 2002 Geraldine Pinch, *Handbook of Egyptian Mythology*, Abc-Clio, Los Angeles, 2002.
- Robins 1993 Gay Robins, *Women in Ancient Egypt*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1993.
- Robins 1997 Gay Robins, *The Art of Ancient Egypt*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1997.
- Schulz & Seidel 2004 R. Schulz & M. Seidel, *Egypt, The World of the Pharaohs*, Koenigswinter, Koenemann, 2004.
- Sethe 1908 K. Sethe, *Die altägyptischen Pyramiden Texte nach den Papierabdrucken und Photographien des Berliner Museums*, I-IV, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1908.
- Shahawy 2005 Abeer el-Shahawy, *The Funerary Art of Ancient Egypt*, Farid Atiya Press, Cairo, 2005.
- Shaw 2000 Ian Shaw, *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford University Press, New York, 2000.
- Shaw & Nicholson 1995 Ian Shaw & Paul Nicholson, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, The British Museum Press, London, 1995.

- Simpson 2003 W. K. Simpson, *The Literature of Ancient Egypt*, Yale University Press/New Haven & London, 2003.
- Spencer 2003 Patricia Spencer, "Dance in Ancient Egypt", u *Near Eastern Archaeology*, Publication of the American Schools of Oriental Research, vol 66., br. 3, 2003, 111-121
- Stevenson Smith 1981 W. Stevenson Smith, *The Art and Architecture of Ancient Egypt*, New Haven. London, Yale University Press, 1981.
- Teeter 1993 Emily Teeter, 'Female Musicians in Pharaonic Egypt', u *Rediscovering the Muses in Women's Musical Traditions*, d. Kimberly Marshall. Northeastern University Press, Boston, 1993, 68-91
- Teeter 2011 Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, Cambridge University Press, New York, 2011.
- Teeter & Johnson 2009 Emily Teeter & Janet H. Johnson, *The Life of Meresamun: a Temple Singer in Ancient Egypt*, The Oriental Institute, Chicago, 2009.
- Tyldesley 1995 Joyce A. Tyldesley, *Daughters of Isis: Women of Ancient Egypt*, Penguin, London, 1995.
- Uranić 2002 Igor Uranić, *Stari Egipat: povijest, umjetnost I književnost starih Egipćana*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- Westendorf 1987 W. Westendorf, *Umjetnost u slici: visoke kulture starog svijeta*, prev. Z. Hećej, Otokar Keršovani, Opatija, 1987.

12.2. Elektroničke adrese

Raqs Sharqi Society 2015,

<http://www.raqsshargisociety.org/Egyptmusicdancenubiapart1.pdf> (posjet 27. 04. 2015.)

<http://www.raqsshargisociety.org/femaledanceancientegypt.pdf> (posjet 22.02.2015.)

Academia 2015,

<http://www.academia.dk/MedHist/Biografier/PDF/DwarfsInAncientEgypt.pdf>

(posjet 30.04.2015.)

Osirisnet 2015,

http://osirisnet.net/e_centra.htm (posjet 02.04.2015.)

Vicki Baum 2015,

<http://vicki-baum.journal-of-life.com/#!/biographies> (posjet 15.07.2015.)

13. POPIS PRILOGA

13.1. Ilustracije

Slika 1. Plesači, mastaba u Sakkari, V. dinastija, (Lexova, 1935), 105.

Slika 2. Oslikana keramika ukrašena urezima, Mostagedda, Badari, (Garfinkel, 2003), 236.

Slika 3. Oslikana keramika ukrašena urezima, Matmar, Badari, (Garfinkel, 2003), 236.

Slika 4. Oslikana keramika ukrašena urezima, Umm el Qaab, Nagada I, (Garfinkel, 2003), 236.

Slika 5. Obojana keramika, Umm el Qaab, Nagada I, (Garfinkel, 2003), 237.

Slika 6. Obojana keramika, Umm el Qaab, Nagada I, (Garfinkel, 2003), 237.

Slika 7. Obojana keramika, Umm el Qaab, Nagada I, (Garfinkel, 2003), 239.

Slika 8. Briselska vaza, obojana keramika, Nagada I, Institut Royal du Patrimoine Artistique, (Garfinkel, 2003), 238.

Slika 9. Londonska vaza, obojana keramika ukrašena urezima, Nagada I, (Garfinkel, 2003), 236.

Slika 10. Obojana keramika, Nagada II, Ashmolean Museum Oxford, (Garfinkel, 2003), 235.

Slika 11. Obojana keramika, Nagada II, Ashmolean Museum Oxford, (Garfinkel, 2003), 241.

Slika 12. Obojana keramika, El' Amrah, Nagada II, (Garfinkel, 2003), 251.

Slika 13. Obojana keramika, El' Amrah, Nagada II, British Museum, (Garfinkel, 2003), 250.

Slika 14. Obojana keramika, nepoznato porijeklo, Nagada II, British Museum, (Garfinkel, 2003), 256.

Slika 15. Obojana keramika, Nagada II, Ashmolean Museum Oxford, (Garfinkel, 2003), 243.

Slika 16. Obojana keramika, El' Adaima, Nagada II, Brooklyn Museum of Art, (Garfinkel, 2003), 251-252.

Slika 17a. Obojana keramička vaza, Abydos, Nagada II, (Garfinkel, 2003), 243.

Slika 17b. Glineni model, Abydos, Nagada II, (Garfinkel, 2003), 266.

Slika 18. Obojana keramika, Abydos, Nagada II, (Garfinkel, 2003), 263.

Slika 19. Crteži na stijenama, istočna egipatska pustinja, Nagada II, (Garfinkel, 2003), 264.

Slika 20. Crtež na stijeni, istočna egipatska pustinja, Wadi Abu Wasil, Nagada II, (Garfinkel, 2003), 264.

Slika 21. Obojano platno, Gebelein, Nagada II, Egyptian Museum, Turin, Italy, (Garfinkel, 2003), 266.

Slika 22. Zidni crtež, Hijerakonpolis, Nagada III, (Garfinkel, 2003), 267.

Slika 23. Keramika s urezanom figurom, Nagada III, (Garfinkel, 2003), 267.

Slika 24. Buzdovan kralja Škorpiona, Hijerakonpolis, oko 3100. prije Krista, Ashmolean Museum Oxford, <http://www.ashmolean.org/ash/faqs/q005/q005004.php> (20.05.2015.)

Slika 25. Pogrebni plesači, grobnica princeze Watetkhethor, Sakkara, VI. dinastija, http://www.osirisnet.net/mastabas/watetkhethor/e_watetkhethor_01.htm (20.05.2015.)

Slika 26. Plesačice plešu u parovima, Deir el Gebrawi, V. dinastija, (Lexova, 1935), 96.

Slika 27. Plesačice plešu s podignutim rukama, Staro Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 87.

Slika 28. Plesačica pleše dok joj žena daje ritam, Staro Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 88.

Slika 29. Plesačica pleše s podignutim rukama, Staro Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 91.

Slika 30. Pogrebne plesačice *khener*, grobnica Niunetjer, Giza, VI. dinastija, (Spencer, 2003), 114.

Slika 31. Plesači i plesačice plešu iba-ples, grobnica Qar, Giza, V. dinastija, (Bleiberg, 2005), 80.

Slika 32. Reljef božice Hator, hram u Edfuu, ptolemejsko razdoblje, <http://kids.britannica.com/comptons/article-9311622/Hathor> (20.05.2015.)

Slika 33. Plesači, grobnica Mereruke, Sakkara, VI. dinastija, http://www.osirisnet.net/mastabas/mererouka/e_mereruka_01.htm (20.05.2015.)

Slika 34. "ples zrcala", grobnica Mereruke, Sakkara, VI. dinastija, http://www.osirisnet.net/mastabas/mererouka/e_mereruka_01.htm (20.05.2015.)

Slika 35. Plesači u kratkim suknjama, Staro Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 94.

Slika 36. Plesači plešu, Staro Kraljevstvo, Deir el Gebrawi II, (Lexova, 1935), 98.

Slika 37. Plesačice s frizurama u repu i kuglicom na vrhu, Staro Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 93.

Slika 38. Plesačice s vijencima u kosi, Staro Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 86.

Slika 39. Plesači, svirači flaute i pjevači koji pucketaju prstima, grobnica Nehkheftkaija, V. dinastija, (Maletić, 2002), 97.

Slika 40. Plesačice plešu i kruže oko pjevačica, grobnica Antefiker, Teba, XII. dinastija, http://www.osirisnet.net/tombes/nobles/antefoqer/e_antefoqer_01.htm (21.05.2015.)

Slika 41. *Muu* plesači, grobnica Antefiker, Teba XII. dinastija, http://www.osirisnet.net/tombes/nobles/antefoqer/e_antefoqer_01.htm (21.05.2015.)

Slika 42. Figurice plesnih patuljaka, Lisht, XII. dinastija, Egyptian Museum Cairo, (Maletić 2002), 62.

Slika 43. Fragment maske Besa, kuća Kahun, oko 1900-1750. prije Krista, Manchester Museum, University of Manchester, (Pinch, 1994), 132.

Slika 44. Plesačice izvode akrobatski element, Beni Hassan II, Srednje Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 107.

Slika 45. Plesačice u parovima izvode akrobatske elemente, Beni Hassan II, Srednje Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 115.

Slika 46. Neobične frizure plesačica, Beni Hassan II, Srednje Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 111.

Slika 47. Plesači plešu u kratkim skunjamama, Beni Hassan II, Srednje Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 109.

Slika 48. Udaraljke od slonovače, XII. dinastija, oko 1880. prije Krista, Oriental Institute Chicago, (Teeter & Johnson, 2009), 35.

Slika 49. Narikače, grobnica Ramzesa II, Teba, XIX. dinastija, (Boulanger, 1966), 59.

Slika 50. Plesačice i sviračice na pogrebnoj gozbi, grobnica Nebamun, Teba XVIII. dinastija, British Museum, (Lange & Hirmer, 1973), 93.

Slika 51. Akrobatske plesačice, hram Hatšepsut, crvena kapelica hrama Amona, Deir el Bahari, XVIII. dinastija, (Schulz & Seidel, 2004), 455.

Slika 52. Podizanje stupa *djed*, grobnica Kheruefa, Teba, XVIII. dinastija, http://www.osirisnet.net/tombes/nobles/kheru/e_kherouef_04.htm (22.05.2015.)

Slika 53. Drvena figurica Besa koji svira tamburin, Teba, XVIII. dinastija, oko 1300. prije Krista, British Museum, (Pinch 1994), 86.

Slika 54. Plesačica i sviračice, grobnica Djeserkaresonb, Teba, XVIII. (Spencer, 2003), 118.

Slika 55. Plesačice Libijke i sviračice, grobnica Kheruefa, Teba, XVIII. Dinastija, (Lange & Hirmer, 1973), 97.

Slika 56. Plesačice u dugačkim haljinama i plaštu, Novo Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 134.

Slika 57. Plesačice i sviračice s neobičnim frizurama, Novo Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 129.

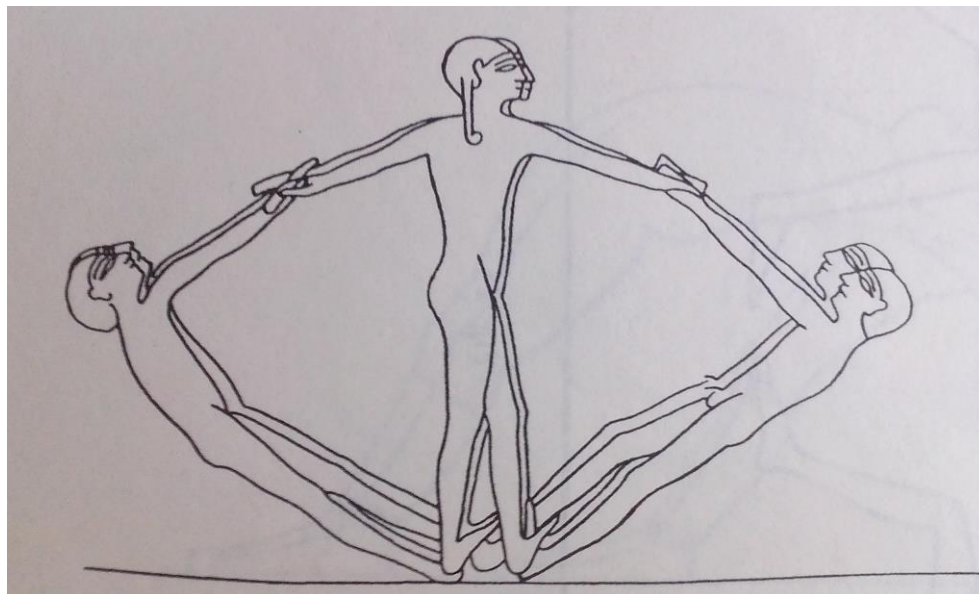
Slika 58. Sviračice, Novo Kraljevstvo, (Lexova, 1935), 137.

Slika 59. Sistrum, Luxor, XVIII. dinastija, oko 1390-1295. prije Krista, Museum of Chicago, (Teeter & Johnson, 2009), 37.

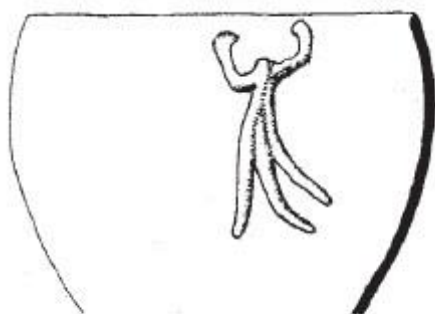
Slika 60. Udaraljke od slonovače, Teba, oko 1300. prije Krista, British Museum, (Pinch 1994), 85.

14. PRILOZI

14.1. Slike

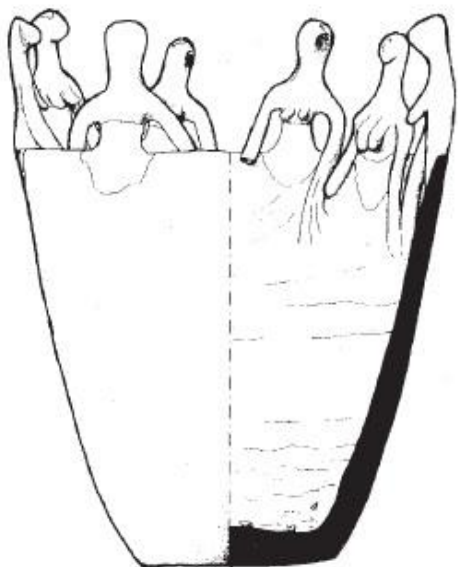
Slika 1. Plesači

Slika 2. Obojana keramika s urezanim ljudskim likom

Slika 3. Ljudski lik u plesnom stavu

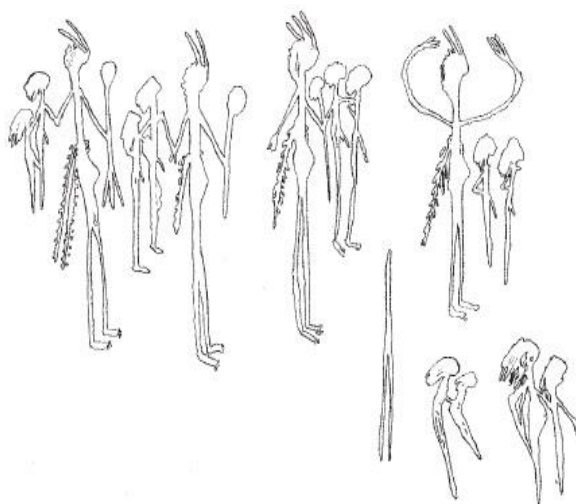
Slika 4. Keramika s urezom osam ženskih figura

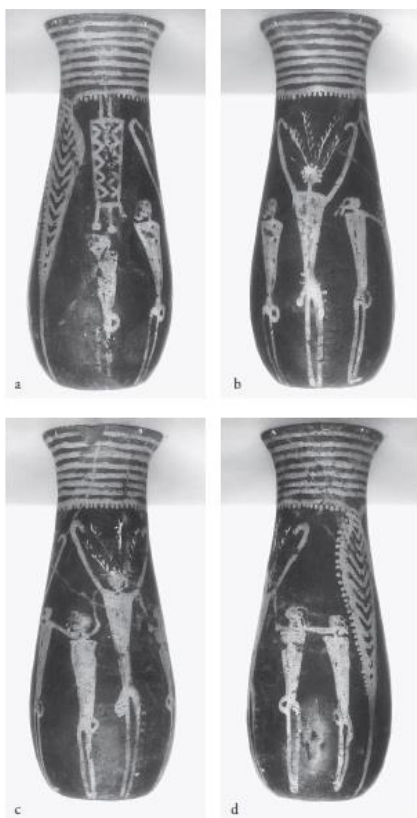
Slika 5. Obojana keramika; ljudske figure

Slika 6. Obojana keramika

Slika 7. Preslika keramičke posude s ljudskim figurama

Slika 8. Briselska vaza

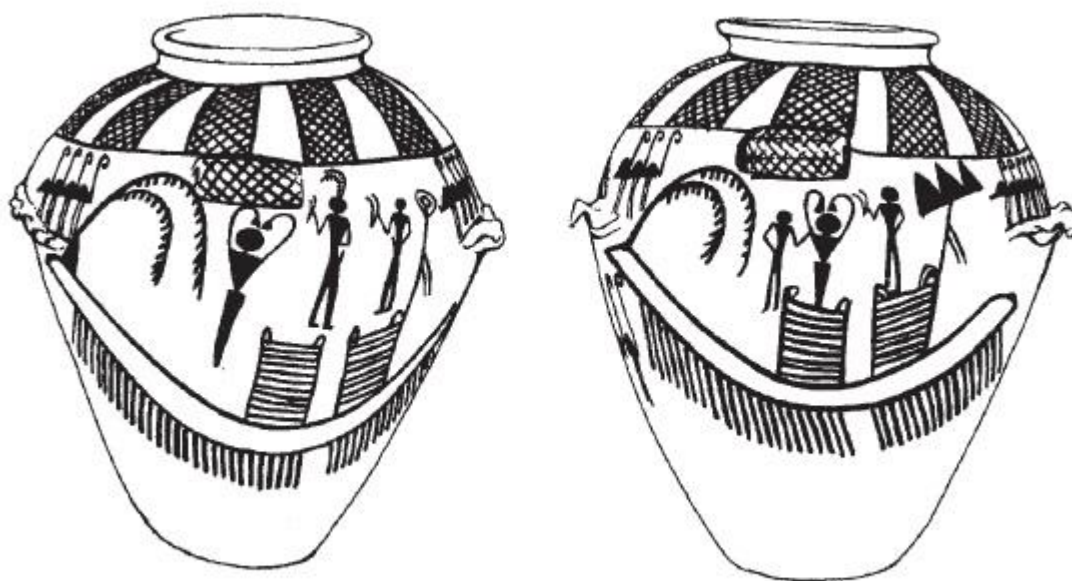
Slika 9. Londonska vaza

Slika 10. Obojana keramika sa ženskom figurom

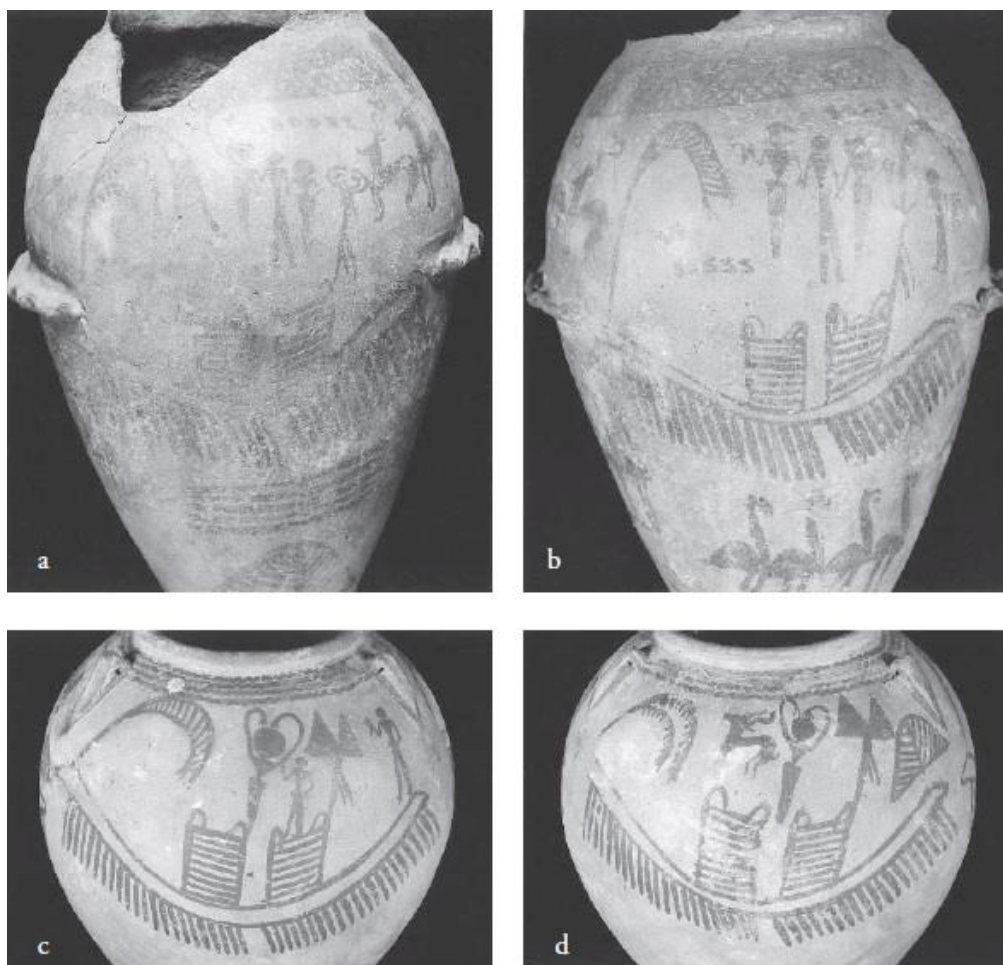
Slika 11. Obojana keramička posuda s prikazima plesačica

Slika 12. Obojana keramička posuda s prikazima plesačice

Slika 13. Obojana keramička posuda s prikazima plesačice

Slika 14. Obojana keramička posuda s prikazima plesačice

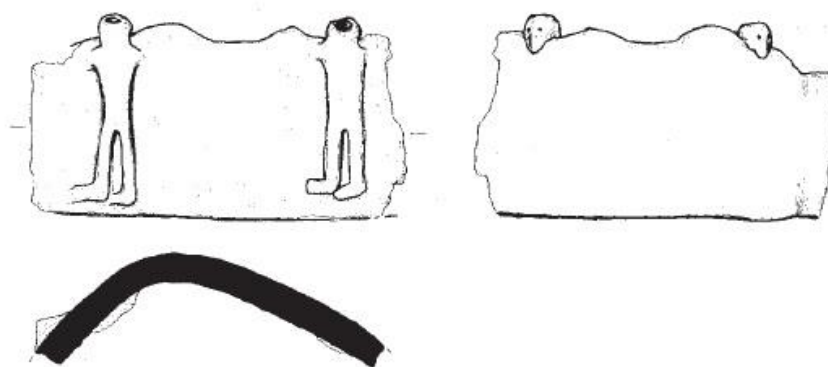
Slika 15. Obojana keramička posuda s prikazima plesača

Slika 16. Obojana keramička posuda s prikazima plesačice

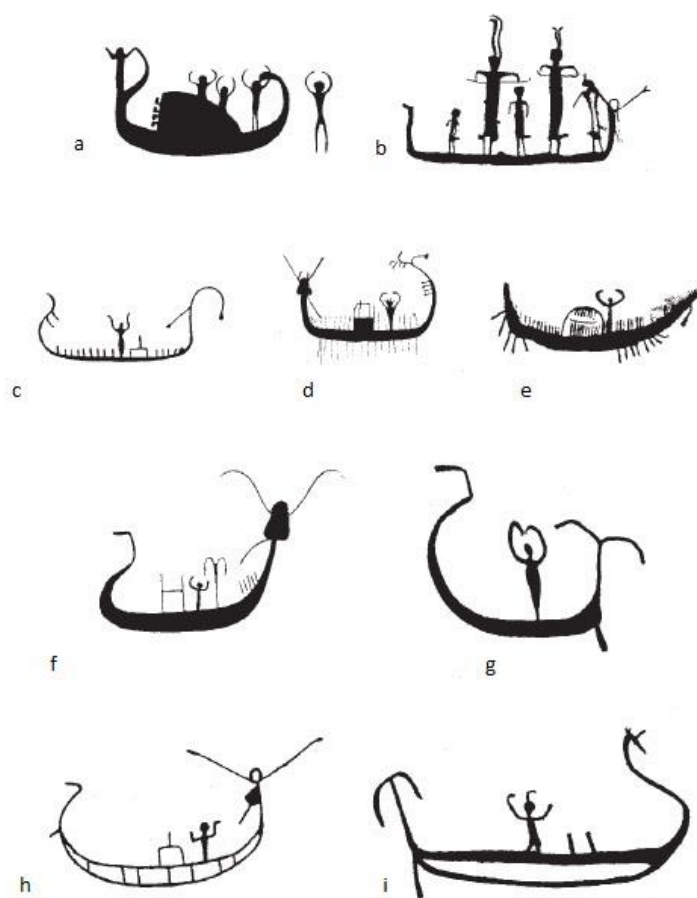
Slika 17a. Obojana keramička posuda s prikazima plesačice

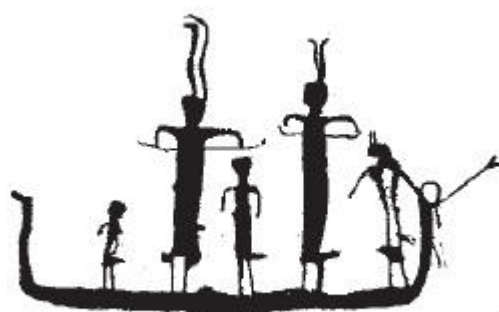
Slika 17b. Preslika glinenog modela

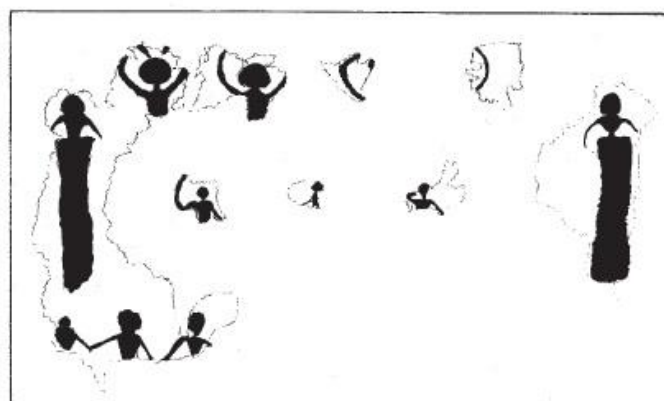
Slika 18. Obojana s prikazima plećice u pustinjskom pejzažu

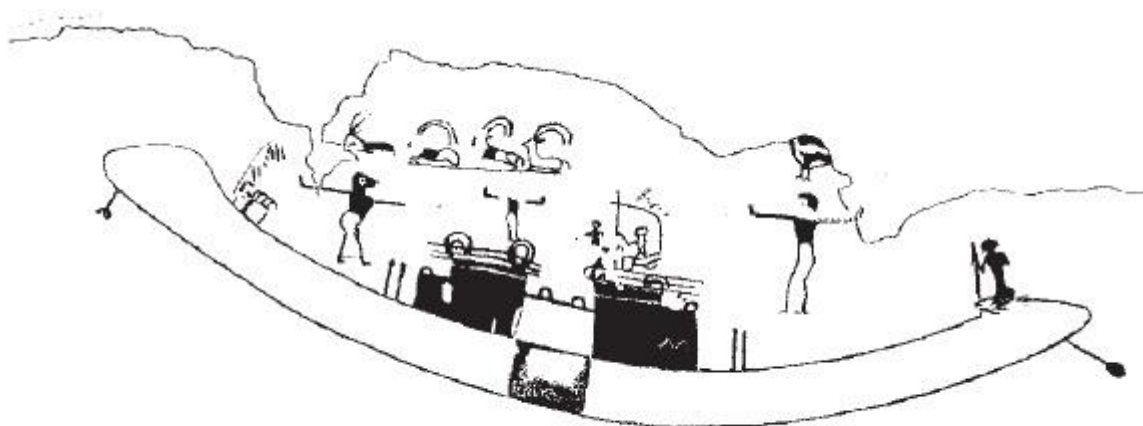
Slika 19. Plesni crteži na stijeni

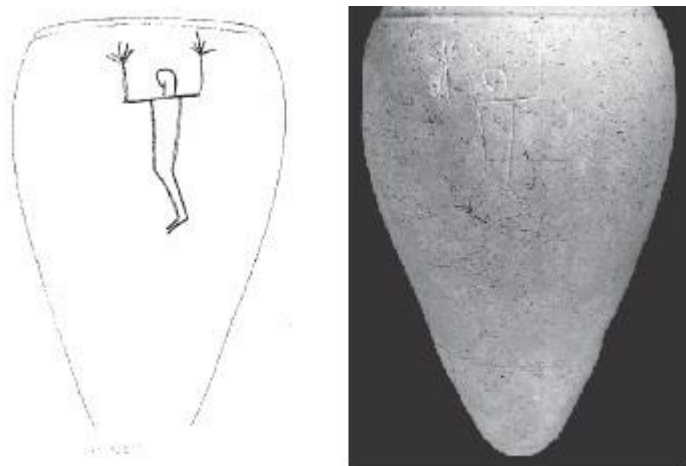
Slika 20. Crtež na stijeni

Slika 21. Obojano platno

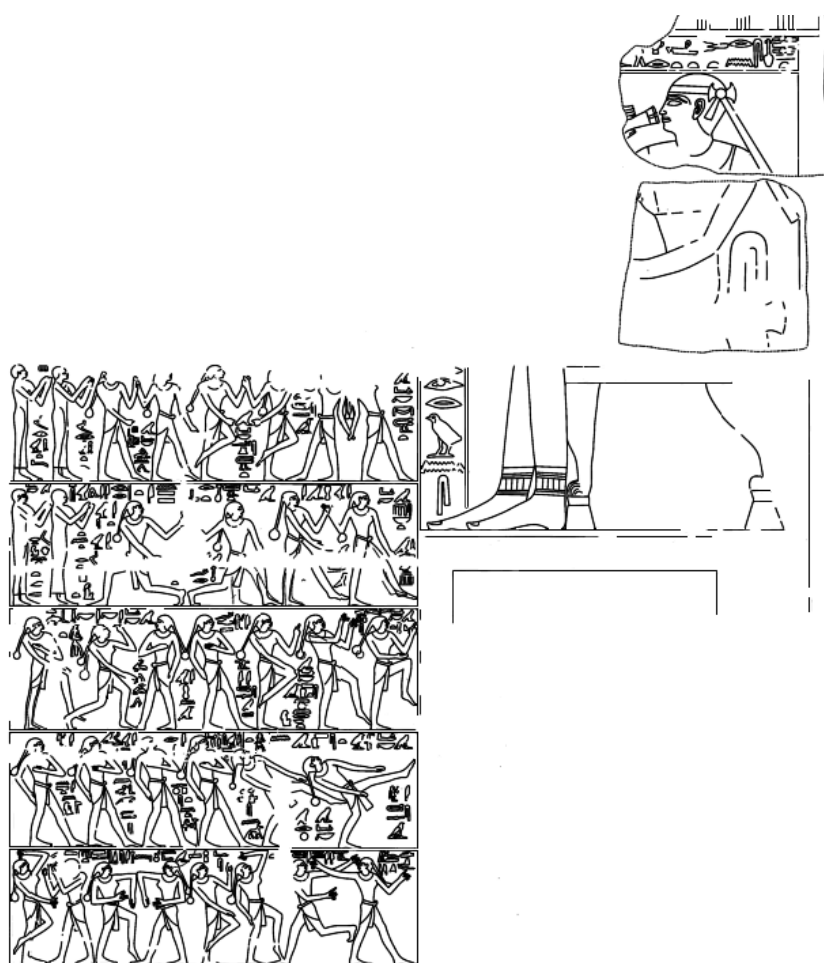
Slika 22. Zidni crtež

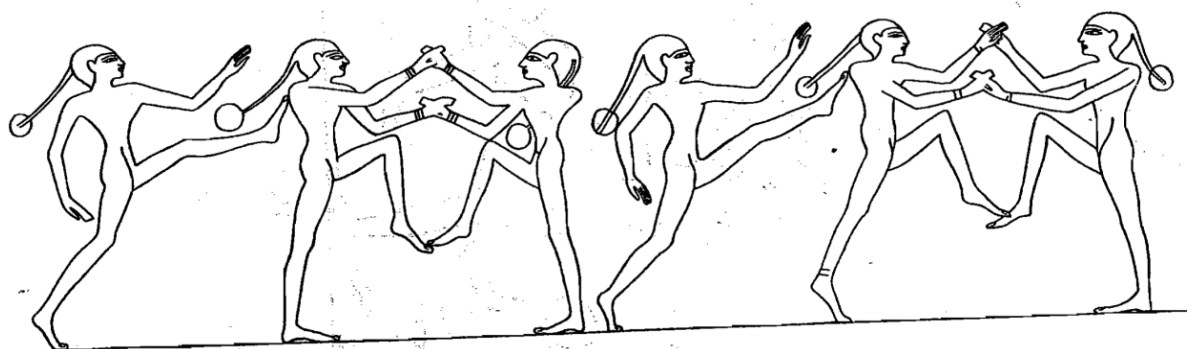
Slika 23. Keramika s urezanom figurom

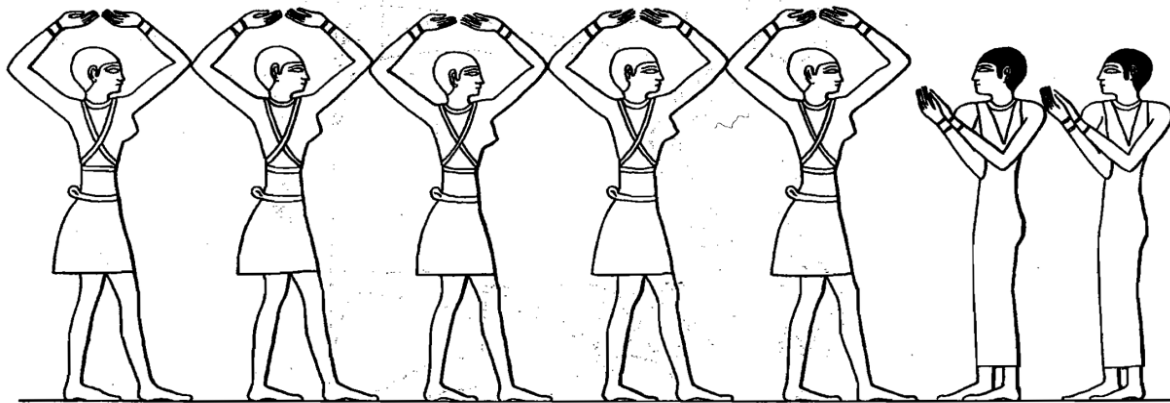
Slika 24. Fragment buzdovana kralja Škorpiona

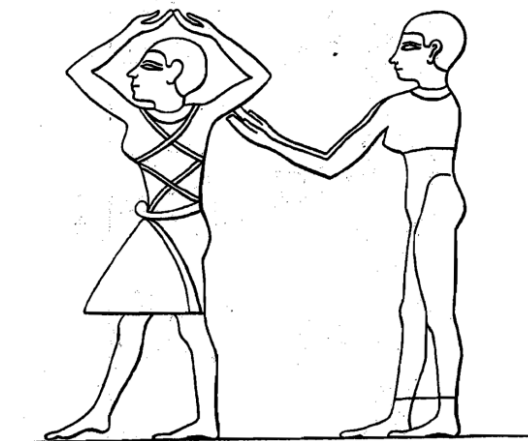
Slika 25. Pogrebne plesačice

Slika 26. Plesačice plešu u parovima

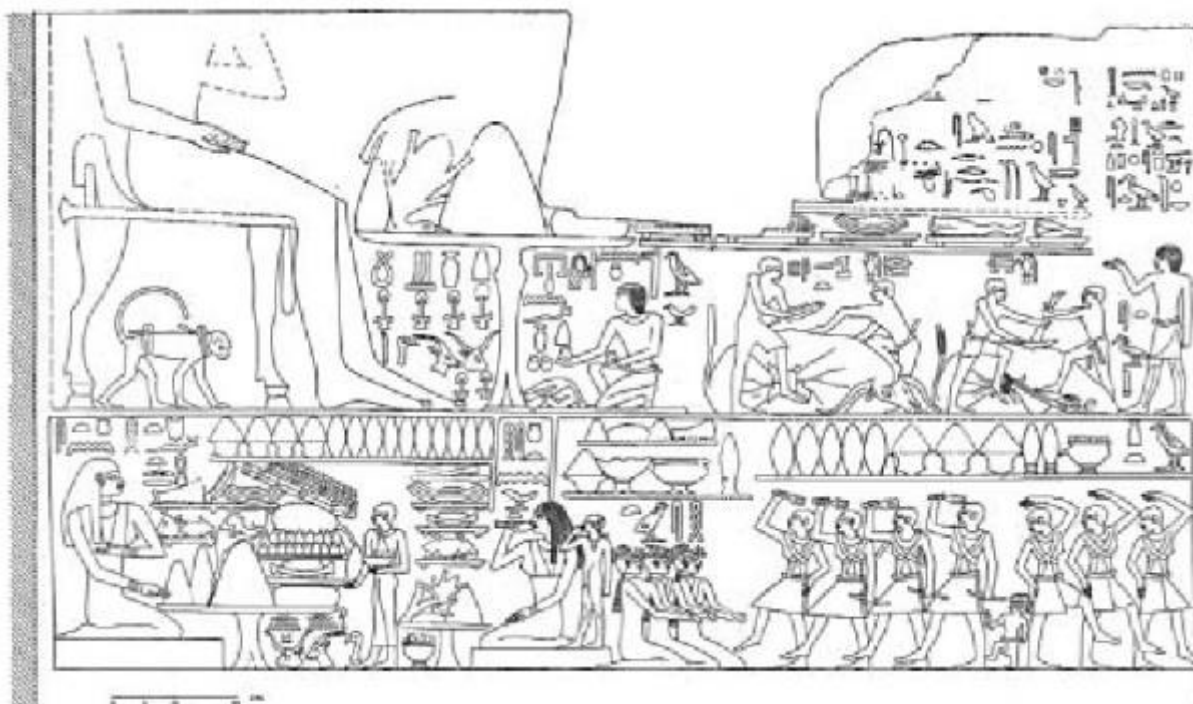
Slika 27. Plesačice plešu s podignutim rukama

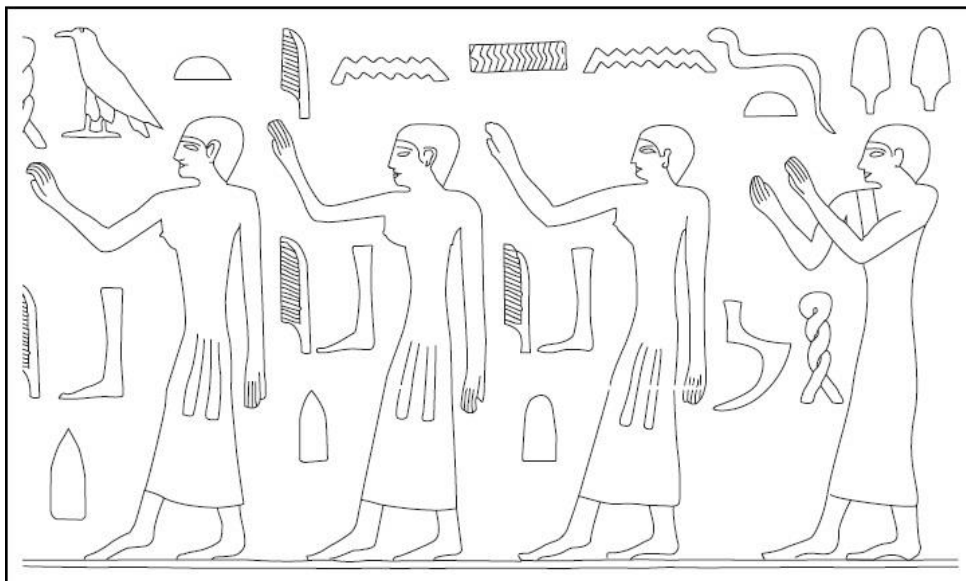
Slika 28. Plesačica pleše s
podignutim rukama; žena daje ritam pljeskanjem ruku

Slika 29. Plesačica pleše s podignutim rukama

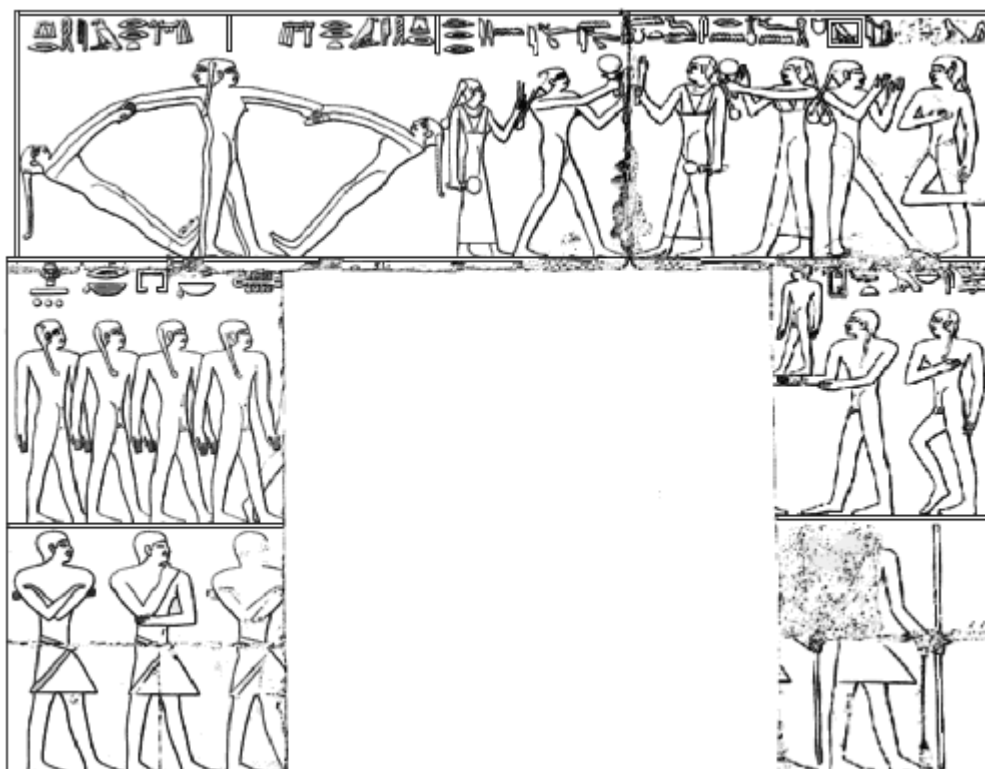
Slika 30. Pogrebne plesačice *khener*

Slika 31. *Iba-ples*

Slika 32. Reljef božice Hator

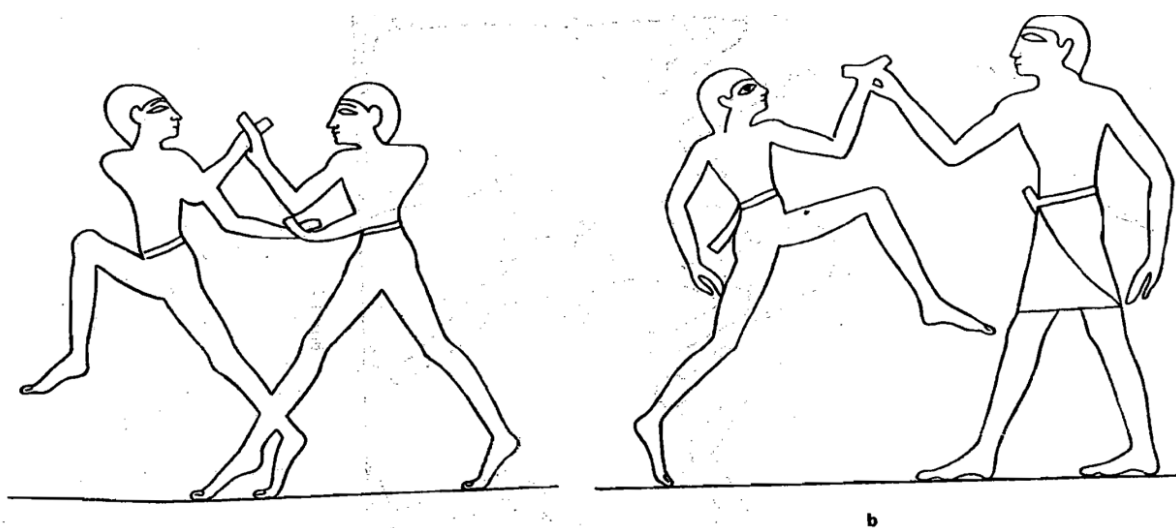
Slika 33. Pogrebni plesači i plesačice

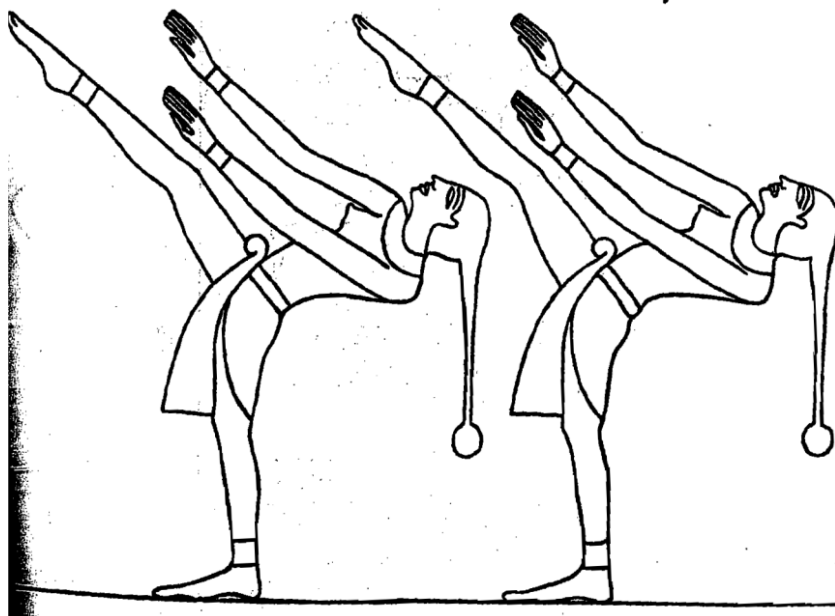
Slika 34. "Ples zrcala"

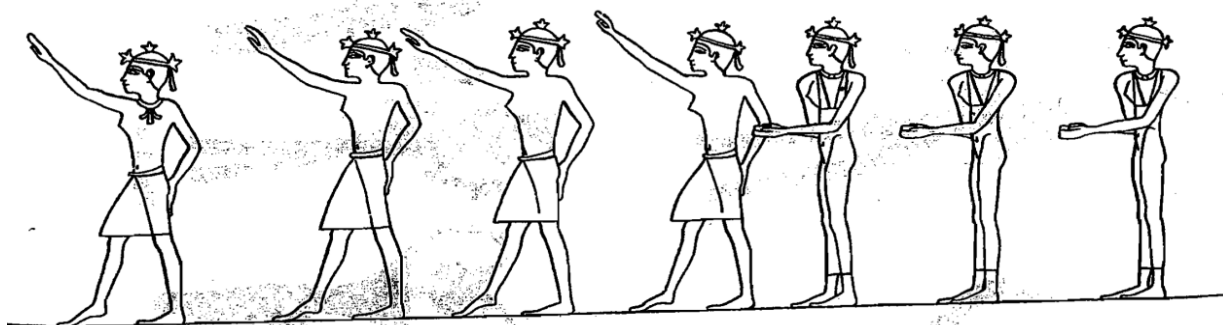
Slika 35. Plesači u kratkim suknjama

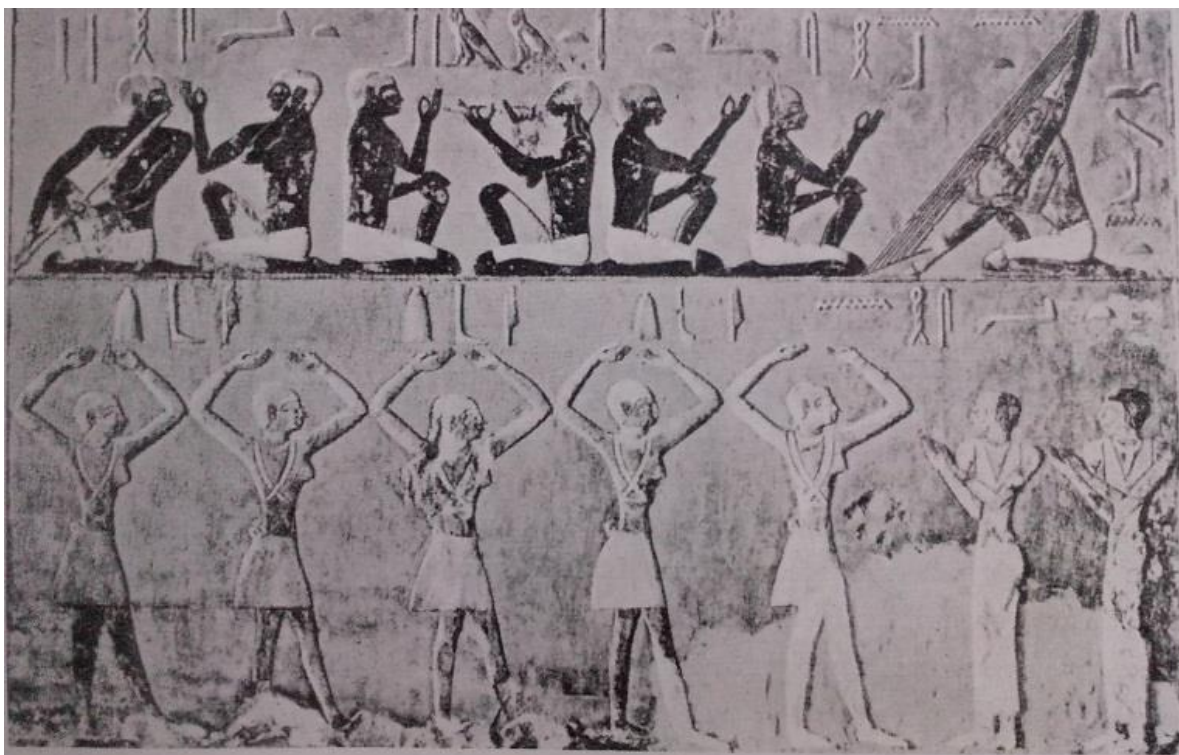
Slika 36. Plesači plešu

Slika 37. Plesačice s dugačkim repom i kuglicom na kraju

Slika 38. Plesačice s vijencima u kosi

Slika 39. Plesačice i svirači

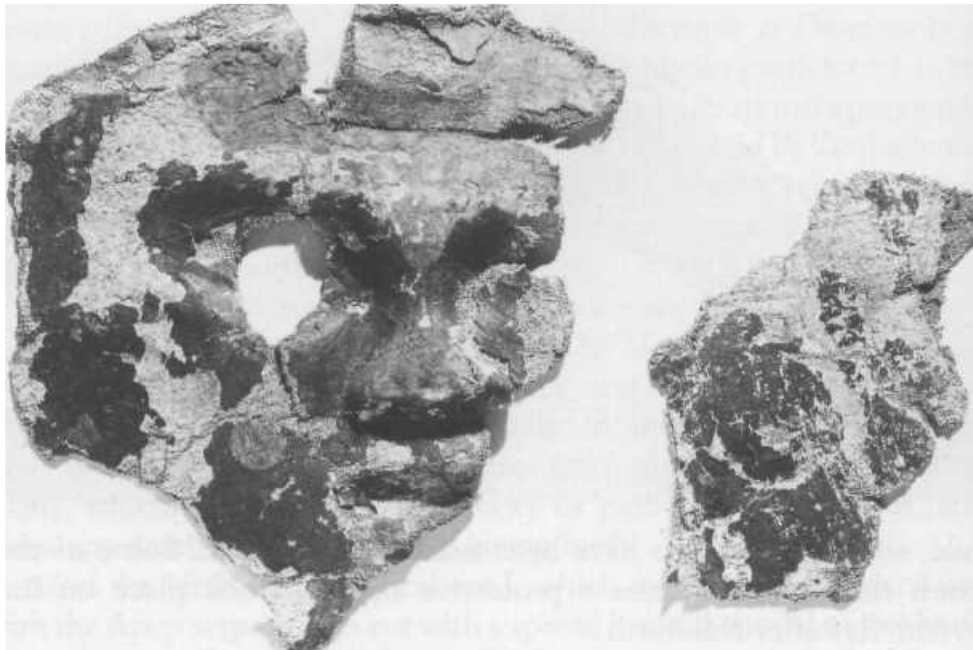
Slika 40. Plesačice plešu i kruže oko pjevačica

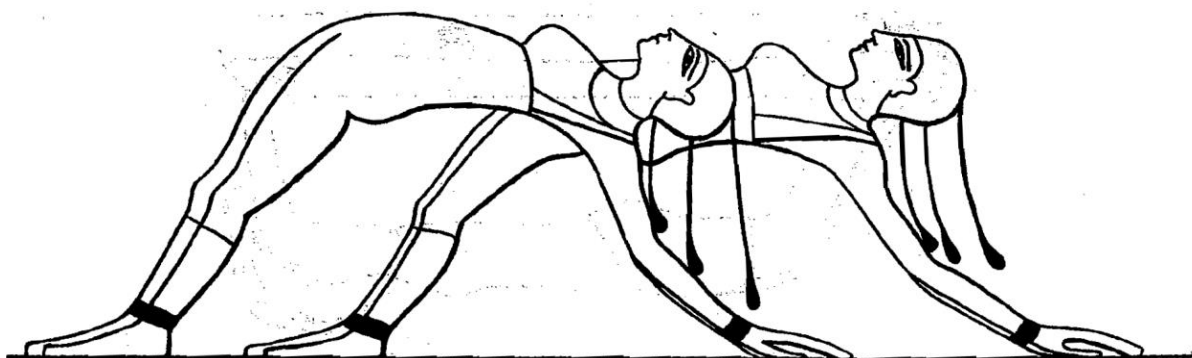
Slika 41. *Muu* plesači

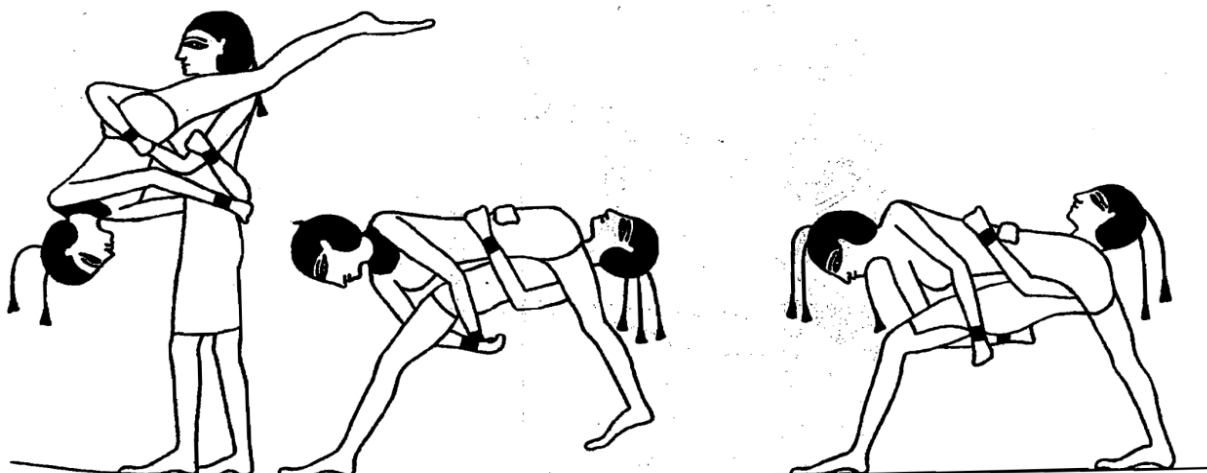
Slika 42. Figurice plesnih patuljaka

Slika 43. Fragment maske Besa

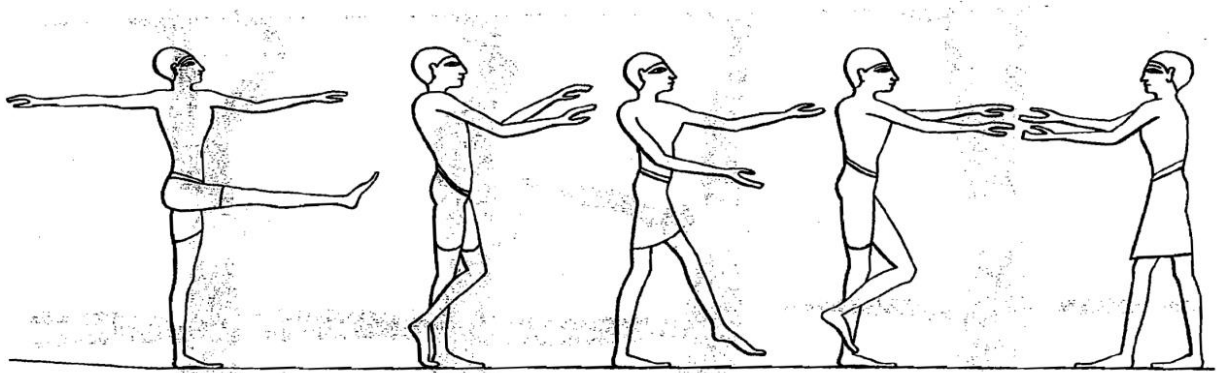
Slika 44. Plesačice izvode akrobatski element

Slika 45. Plesačice u parovima izvode akrobatske elemente

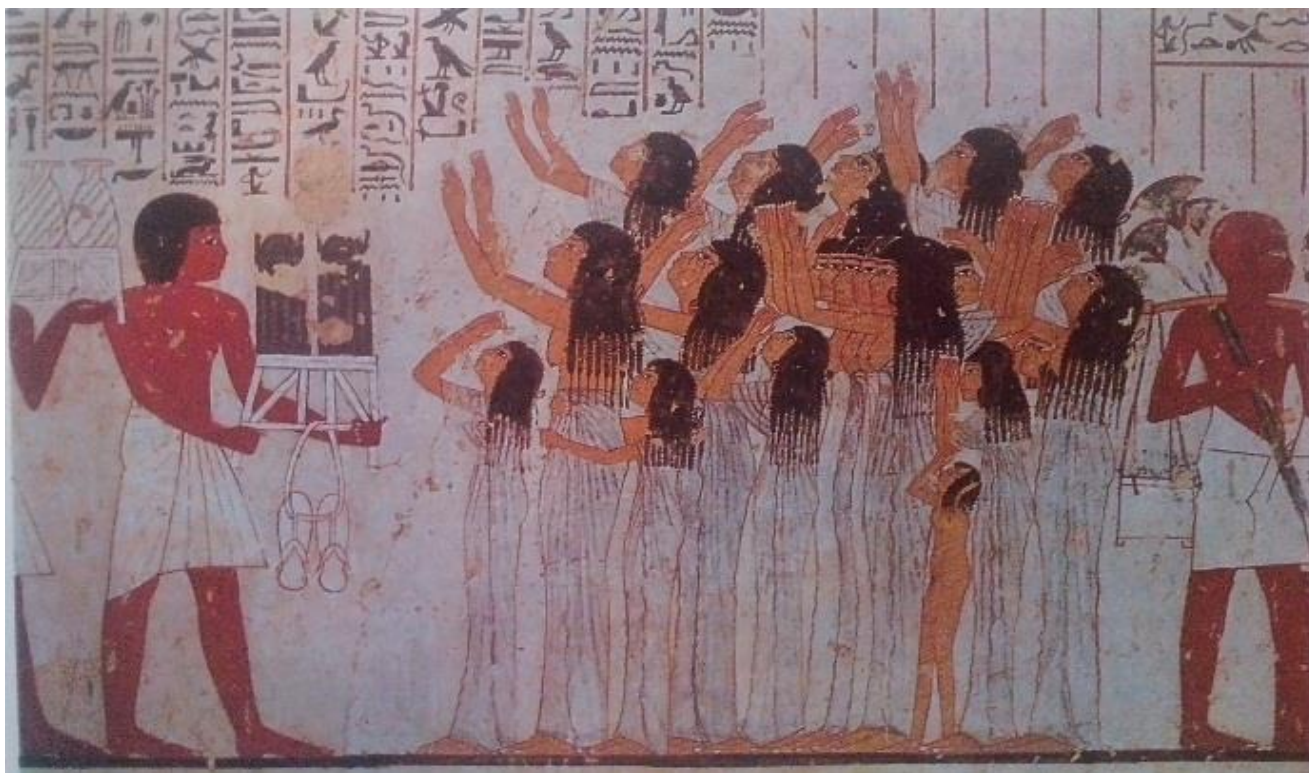
Slika 46. Plesačice neobičnih frizura

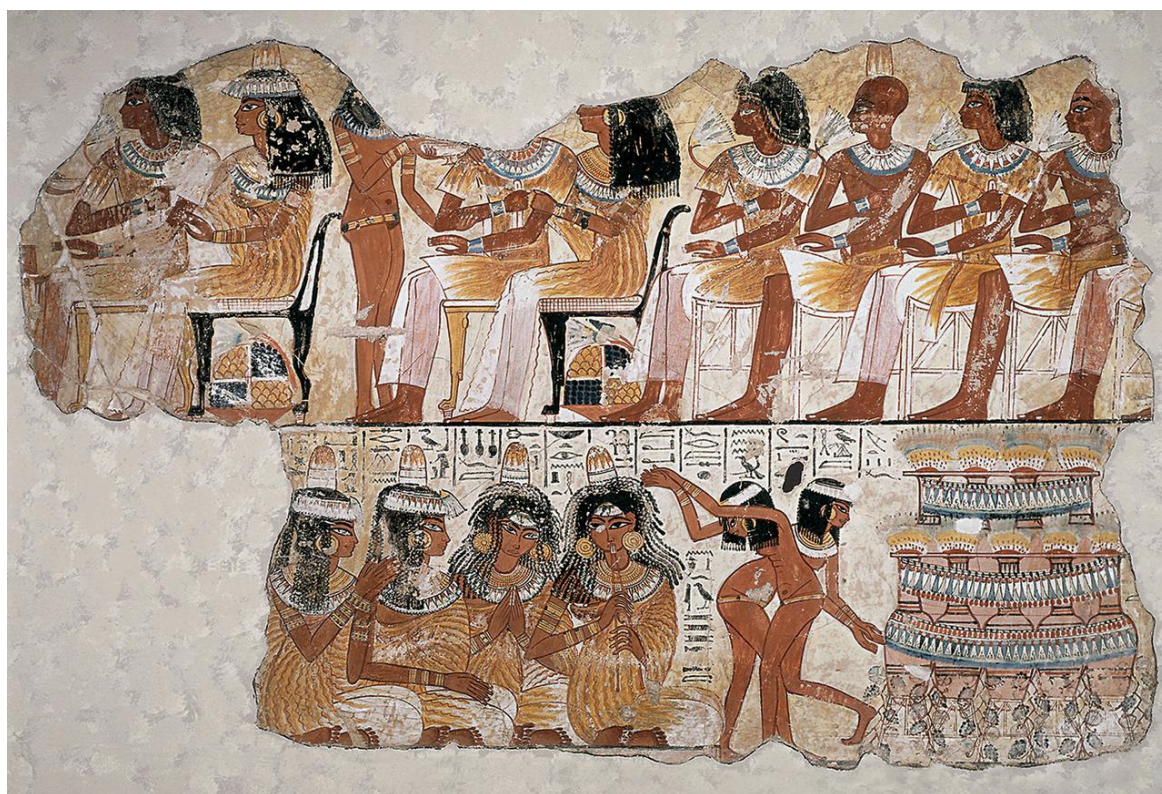
Slika 47. Plesači u kratkim suknjama

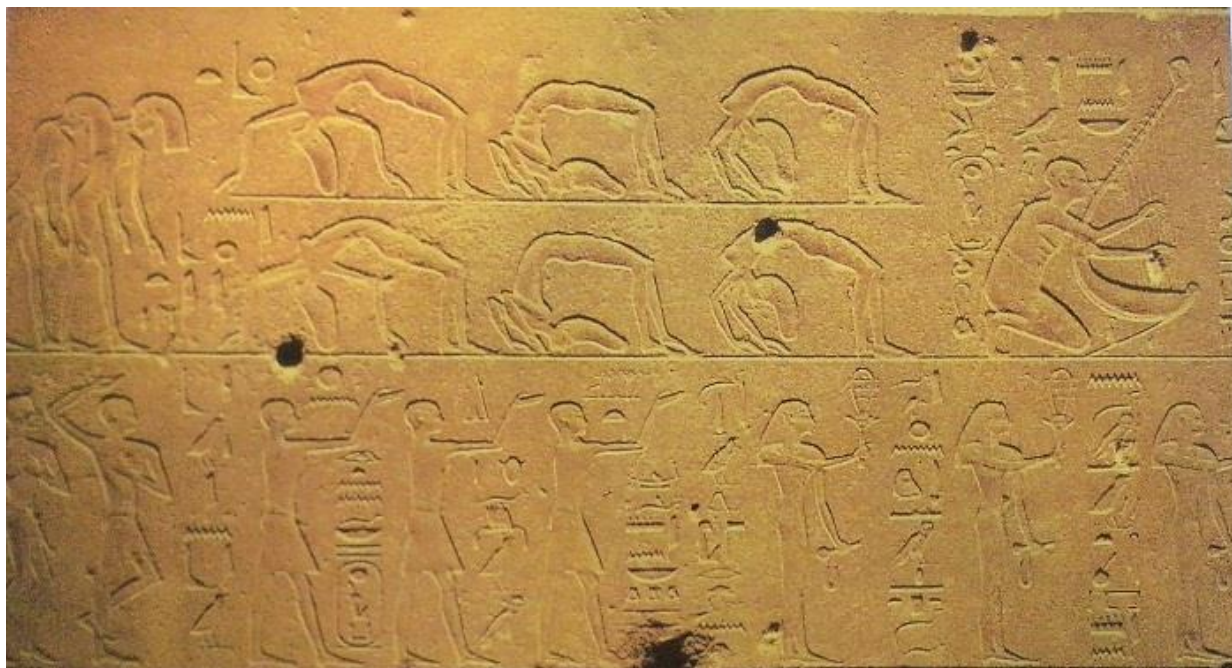
Slika 48. Udaraljka od slonovače

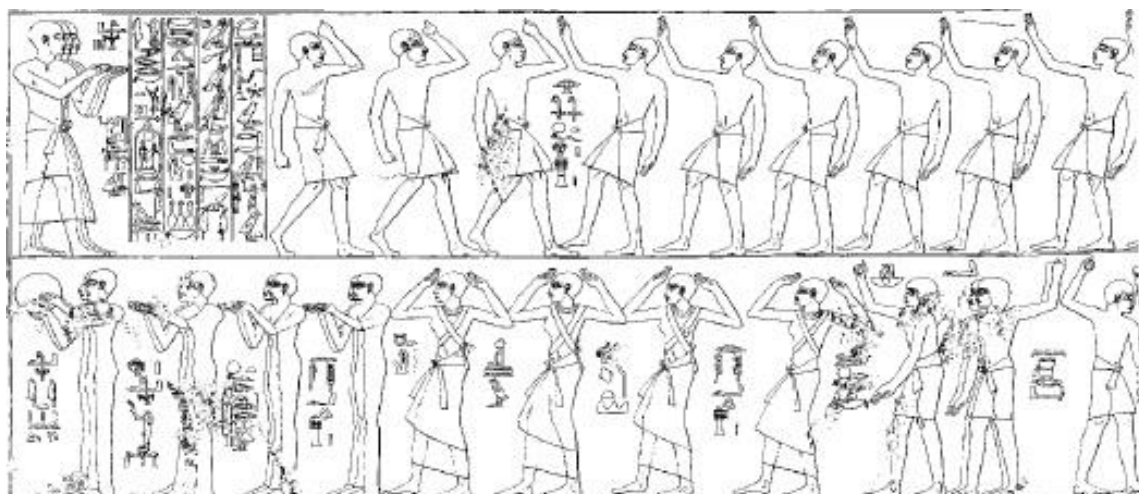
Slika 49. Narikače

Slika 50. Plesačice i sviračice na pogrebnoj gozbi

Slika 51. Akrobatske plesačice

Slika 52. Podizanje *djed* stupa

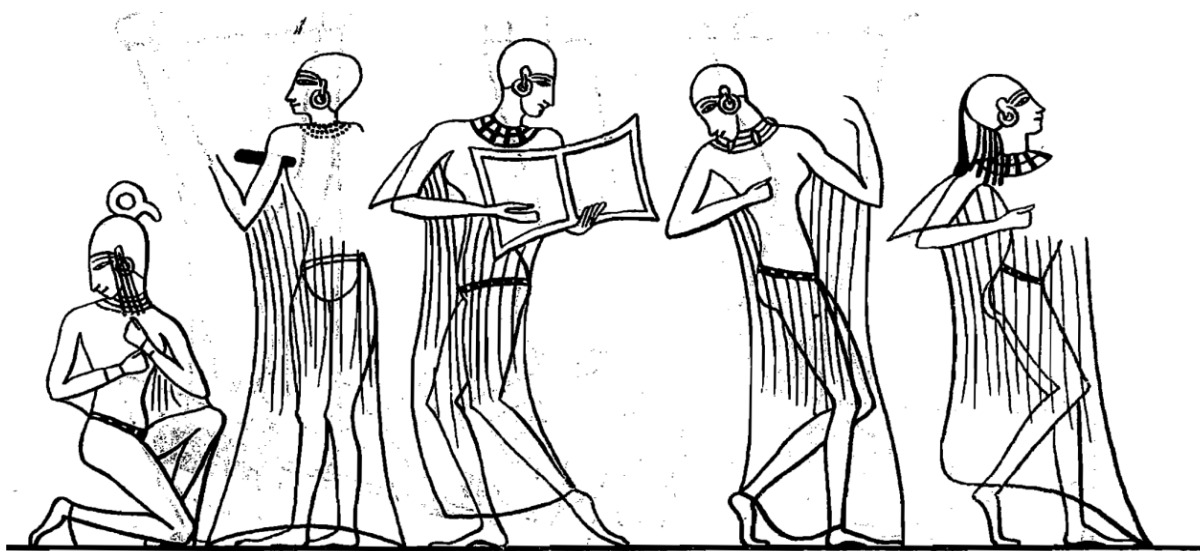
Slika 53. Drvena figurica Besa koji svira tamburin

Slika 54. Crna plesačica i sviračice

Slika 55. Sviračice i libijske plesačice

Slika 56. Plesačice u dugačkim haljinama obavijene plaštom

Slika 57. Sviračice; ukras u kosi

Slika 58. Sviračice

Slika 59. Fragment s prikazom sistruma

Slika 60. Udaraljke od slonovače; prikaz Hatorine glave